

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า



พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาประสาทวิริยกิจ

(เซ่ย ชัยประภา)

ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง

วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘





ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า



พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาประสาทวิริยกิจ

(เช่ย ชัยประภา)

ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง

วันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา) กำหนดงานวันที่ ๖ พฤศจิกายน ๒๕๐๘ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง พลเรือโท จรัส บุญบงการ ซึ่งเป็นบุตรเขย ได้มาติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตพิมพ์หนังสือ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ เรื่องกรุงเก่า เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

เรื่องที่ตีพิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ นี้ คือ

๑. เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) แก้ถวายตามความคิดเห็น

๒. เรื่องตำนานกรุงเก่า ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เรียบเรียงพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายในงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) มีคำนำของผู้เรียบเรียงบอกความมุ่งหมายในการเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้น พิมพ์ไว้ข้างต้นของเรื่องด้วย หนังสือเล่มนี้แม้เวลาแต่งจะล่วงเลยมานานแล้วก็ตาม และการสืบสวนทางโบราณคดีในเรื่องกรุงเก่า จะได้คืบหน้ามาโดยลำดับ แต่หลักฐานที่รวบรวมไว้ในหนังสือเล่มนี้ ก็ยังเป็นประโยชน์แก่นักโบราณคดีอยู่เสมอ

๓. เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

"ต้นฉบับได้มาในหนังสือมรดก ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าในกรม พร้อมพระหฤทัยกันถวายแก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร พิจารณาดูเห็นเป็นตัวฉบับเดิมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาส มีเรื่องในหนังสือ ๒ ตอน ตอนต้นเป็นเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา อ้างไว้ในข้างท้ายว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพลงยาวนี้มีหลักฐานควรเชื่อว่า แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ด้วยในคำให้การของชาวกรุงเก่าที่พม่าจับขึ้นไป ตามคำให้การเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวอ้างถึงแต่ข้อที่ว่าเป็นพระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น ไม่มีหลักฐานอย่างอื่นนอกจากที่เขียนอ้างไว้กับเพลงยาว ประหลาดอยู่ที่เพลงยาวบทนี้ ยังมีผู้ท่องจำกันมาได้แพร่หลายจนในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เรียกกันว่า "เพลงยาวพุทธทำนาย"

๔. พรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชี้แจงไว้ในการพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

"เรื่องนี้ อยู่ในหนังสือต้นฉบับเดียวกับเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา พิเคราะห์ดูสำนวนเห็นว่า ผู้แต่งเกิดทันสมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตนโกสินทร์"

ส่วนวินิจฉัยที่พิมพ์ต่อท้ายพรรณนาภูมิสถานพระนครศรีอยุธยานั้น พระยาโบราณราชธานินทร์ แต่งขึ้นเพื่อประกอบกับต้นฉบับเรื่องนี้

พระยาโบราณราชธานินทร์ ผู้เรียบเรียงเรื่องต่าง ๆ เท่าที่กล่าวมาแล้ว เรียบเรียงขึ้นเมื่อดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ท่านผู้นี้เคยได้รับราชการอยู่ ณ มณฑลอยุธยาติดต่อกันเป็นเวลาถึง ๒๐ ปี ในระหว่างที่ได้รับราชการอยู่ ได้มีความอุตสาหะค้นคว้าเรื่องราวของกรุงเก่าไว้มาก เป็นประโยชน์แก่นักโบราณคดีรุ่นหลังที่จะอาศัยใช้เป็นเครื่องมือสอบสวน ค้นคว้าประวัติศาสตร์และโบราณคดีของสมัยกรุงศรีอยุธยามาก จึงนับว่าเป็นนักโบราณคดีซึ่งมีความรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาดี ยิ่งยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓ นี้ ได้ตีพิมพ์ครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ พิมพ์ครั้งที่สอง ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงอุเทนเทพโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ การพิมพ์ครั้งนี้นับเป็นพิมพ์ครั้งที่สาม อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพขอตัดสารบาญค้นเรื่องท้ายเล่มออก

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพ ได้บำเพ็ญอุทิศแด่ พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา) และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา) ผู้วายชนม์ ได้ประสบแต่อิฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๘

คำปรารภ

พระยาประสาทวิริยกิจ มีกำเหนิด ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้มีการศึกษา การอุปสมบท และการสมรสในจังหวัดนี้ แม้แต่การเข้ารับราชการก็ได้เริ่มต้นที่จังหวัดนี้ ตั้งแต่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยจนถึงได้เป็นผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา แม้ว่าจะได้ย้ายไปรับราชการที่อื่นเป็นครั้งคราวในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งนายอำเภอบ้าง ปลัดมณฑลและผู้ว่าราชการจังหวัดบ้าง ตามหลักแห่งการหมุนเวียนข้าราชการฝ่ายปกครองชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงมหาดไทย พระยาประสาทวิริยกิจก็ยังกลับมามีตำแหน่งที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยานี้อีก เช่นเป็นนายอำเภอรอบกรุง ปลัดมณฑลอยุธยา และผู้รักษาพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น ดังปรากฏในประวัติที่ได้ตีพิมพ์ไว้ในหนังสือเล่มนี้ด้วยแล้ว นับได้ว่าพระยาประสาทวิริยกิจได้มีชีวิตทั้งในทางราชการและส่วนตัวคลุกคลีอยู่กับจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นส่วนมากตลอดมา บรรดาบุตรธิดาที่เป็นเจ้าภาพในงานพระราชทาน เพลิงศพ ท่านผู้เป็นบิดา บังเกิดเกล้าได้ปรารภว่า การจัดทำหนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับท่านนั้น ควรจัดหนังสือเรื่องราวที่เกี่ยวกับจังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงได้เลือกเรื่อง ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ เรื่องเกรุงก่า ซึ่งได้เรียบเรียง

โดยพระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ผู้ซึ่งพระยาประสาทวิริยกิจได้รับราชการอยู่ใต้บังคับบัญชาอยู่เป็นเวลานาน

อนึ่งหนังสือนี้มีคุณค่ามากในทางโบราณคดี และประวัติศาสตร์ เป็นประโยชน์แก่การศึกษาโดยทั่วไป จึงหวังว่า หากพระยาประสาทวิริยกิจผู้วายชนม์ จะทราบการกระทำของบุตรธิดาครั้งนี้ด้วยญาณวิถีใด ๆ คงจะมีความปลาบปลื้มปีติโสมนัสตามควรแก่คติวิสัย.

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]



พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา)

ชาตะ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒

มตะ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๘

ประวัติ

พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา)

พระยาประสาทวิริยกิจ (เชย ชัยประภา) เป็นบุตรนายแสง นางปริก เกิดเมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ ตรงกับวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีเถาะ ณ ตำบลท่าวาสุกรี (หัวแหลม) อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีพี่น้องรวม ๑๐ คน เวลานี้ยังมีนางละมัย ชัยประภา น้องสุดท้อง มีชีวิตเหลืออยู่แต่ผู้เดียว

การศึกษาและการอุปสมบท

พระยาประสาทวิริยกิจ ได้เริ่มการศึกษาเบื้องต้นหนังสือไทยที่วัดกษัตราธิราช อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ได้ประโยค ๒ ต่อมาได้บวชเป็นสามเณรที่วัดเสนาศนาราม อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเพื่อศึกษาภาษาบาลี ครั้นเมื่อพระยาประสาทวิริยกิจมีอายุได้ ๒๑ ปี ระหว่างที่รับราชการอยู่ที่ศาลากลางเมืองกรุงเก่า ซึ่งเรียกว่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกวันนี้ ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดเดียวกันนี้เป็นเวลา ๑ พรรษา

การสมรส

พระยาประสาทวิริยกิจ ได้ทำการสมรสกับคุณหญิงประสาทวิริยกิจ (พัน ชัยประภา) มีบุตรธิดาด้วยกันรวม ๖ คนคือ

นายมลิ ชัยประภา (ถึงแก่กรรม)
นางสมพงษ์ แขวงโสภา
นางประไพ บุญบงการ
นายชิน ชัยประภา
เรืออากาศเอก ไชโย ชัยประภา (ถึงแก่กรรม)
นางชุมพิศ ชาญสรรค์

การรับราชการ

พระยาประสาทวิริยกิจได้เริ่มเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยรับราชการเป็นเสมียนมหาดไทย ประจำอยู่ศาลากลาง เมืองกรุงเก่า (คือจังหวัดพระนครศรีอยุธยาทุกวันนี้) ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นปลัดอำเภอรอบกรุง และย้ายไปเป็นปลัดอำเภอบางบาล ในจังหวัดเดียวกันจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงได้เลื่อนขึ้นรับตำแหน่งเป็นนายอำเภอบางบาล และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์และเลื่อนตำแหน่งขึ้นมาเป็นลำดับดังนี้

๒๒.๑. ๒๔๕๑ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น ขุนบริรักษ์เสนาขันธ์

๔.๘. ๒๔๕๒ ย้ายไป รับตำแหน่ง เป็นผู้ว่าราชการ อำเภอเมืองพรหมบุรี

๒๐.๕. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานยศเป็นรองอำมาตย์เอก

๑๗.๗. ๒๔๕๖ ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพรหม ประสาทศิลป์

—. —. ๒๔๕๗ ย้ายไปเป็นนายอำเภอโพทอง จังหวัดอ่างทอง

๑.๖. ๒๔๕๘ ได้ย้ายกลับมาเป็นนายอำเภอรอบกรุง จังหวัดพระนครศรีอยุธยาอีก

—. ๑๐. ๒๔๖๐ ได้รับตำแหน่งเป็นผู้รั้งปลัดมณฑลนครไชยศรี

๑๗.๖. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์ตรี

๒๓.๖. ๒๔๖๑ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นปลัดมณฑลนครไชยศรี

๒๓.๔. ๒๔๖๒ ย้ายมาดำรงตำแหน่งปลัดมณฑลอยุธยา

๒๐.๙. ๒๔๖๒ ได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์โท และได้รับบรรดาศักดิ์เป็นพระทวาราวดีภิบาล

๑๐.๓. ๒๔๖๕ ได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา

๑๗.๑๒.๒๔๖๕ ย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดสระบุรี

๒๓.๙. ๒๔๖๗ ย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดแพร่

๒๕.๑๒.๒๔๖๘ ได้ย้ายกลับมา เป็นผู้รักษาพระนครศรีอยุธยาอีกเป็นครั้งที่สอง

๘.๘. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานยศเป็นอำมาตย์เอก

๒๖.๑. ๒๔๗๓ ย้ายไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดนครสวรรค์

๘.๘. ๒๔๗๔ ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาประสาทวิริยกิจ

๖.๒. ๒๔๗๖ ได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ รับบำนาญ รวมเวลารับราชการ ๓๕ ปีเศษ

๒๕.๒. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ บ.ม.

๒๖.๒. ๒๔๖๕ ,, ,, จ.ช.

๒๕.๘. ๒๔๗๐ ,, ,, ร.จ.พ.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เบญจมาภรณ์มงกุฎไทย

พ.ศ. ๒๔๖๕ ,, ,, จตุรถาภรณ์ช้างเผือก

พ.ศ. ๒๔๗๐ ,, ,, เหรียญจักรพรรดิมาลา

การป่วยและมรณกรรม

พระยาประสาทวิริยกิจ นับว่าเป็นผู้มีสุขภาพดีและแข็งแรงตลอดมา แม้ว่าจะมีอายุขัยล่วงเข้าสู่วัยชรา เมื่อท่านอายุได้ ๘๑ ปี บรรดาบุตรธิดาได้ประกอบการทำบุญอายุให้ท่าน ซึ่งเวลานั้นท่านยังอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ ยังสนทนาปราศรัยกับลูกหลาน ญาติมิตรที่ร่วมงานและอวยพรท่านในวันนั้นได้อย่างปรกติ มีอากัปกิริยาเป็นสง่าผ่าเผย เสียงดังแจ่มใส ต่อจากนั้นมาก็มีการทรุดโทรมลงทีละน้อยไปตามวัย ไม่มีโรคภัยอย่างใดที่ร้ายแรง นอกจากการเจ็บไข้ได้ป่วยอย่างธรรมดา

ครั้นมาเมื่อก่อนถึงวันมรณกรรมของท่านสัก ๑ สัปดาห์ ท่านมีอาการอ่อนเพลียลงมาก นายแพทย์ตรวจไม่พบอาการอย่างไรนอกจากต้องการการรักษาพยาบาลที่ใกล้ชิดกับนายแพทย์ให้เหมาะสมกับอาการที่ทรุดลงของท่าน จึงได้นำท่านมารักษาตัวที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า แต่ความชราแห่งร่างกายของท่านทำให้ระบบส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเสื่อมลงโดยลำดับ ประกอบถึงคราวแห่งอายุขัย ท่านจึงถึงซึ่งความมรณะในวันที่ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ เวลา ๒๐.๐๐ น. ณ ที่โรงพยาบาลนั้นด้วยความสงบเงียบ รวมอายุของท่านได้ ๘๖ ปี.

พระราชกระทู้

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้
พระยาโบราณราชธานินทร์ *(พร เดชะคุปต์)*
แก้ถวายตามความคิดเห็น



ฉลาดในทางอุบายมารยา ฉลาดในทางที่จะเรียนวิชาความรู้ว่องไว แต่ไม่มีความอุตสาหะที่จะเรียนให้รู้จริง คือปากรู้มากกว่าใจ จนที่ไหนเดาที่นั่นด้วยความเชื่อว่าคงถูก เชื่อตัวว่ามีสติปัญญามีบุญ ไม่มีผู้ใดเสมอ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งชอบยอ และกล้าทำอะไร ๆ ไม่มีความละอาย ด้วยนึกว่าไม่มีใครรู้เท่า เป็นไพร่ตามสันดานเดิม ในเมื่อเวลากริ้ว รวบรวมอัธยาศัยทั้งปวงนี้ จะอ้างพยานให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

ฉลาดในอุบายมารยานั้น คือเมื่อเวลาพระเจ้าทรงธรรมสวรรคต มีความปรารถนาจะใคร่ได้ราชสมบัติ ข้อนี้ควรจะยกเว้นไม่ติเตียน เพราะพระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นผู้ที่ควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าพระเจ้าปราสาททอง วิชาก็มีด้วยกัน ฝ่ายหนึ่งถนัดข้างพระไตรปิฎก ฝ่ายหนึ่งเชื่อว่ามีเวทมนตร์ขลัง และสติปัญญามากกว่า เอาเป็นตีรั้งกันควรปรารถนา

อาการที่จะเอาแผ่นดินนั้น เอาทางโดยมารยา คือยกพระเชษฐา ซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้พระศรีสินรับสมบัติ จึงแกล้งไม่ยกสมบัติให้พระศรีสินซึ่งเป็นคนฉลาด แต่มิใช่ฉลาดดี ฉลาดอย่างกักขฬะ พระศรีสินจึงได้หนีออกไป คงจะด้วยถูกอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ได้ทันต่อรบอย่างหนึ่งอย่างใดให้สมกับที่ว่าเป็นขบถ หลอกให้พี่น้องแหนงกัน ฆ่ากันสมประสงค์

แกล้งทำการศพให้คึกคัก แต่งคนให้ลือให้เจ้าแผ่นดินตกใจ ผู้ที่ลือนั้น คือจมื่นสรรเพ็ชญ์ ซึ่งเป็นผู้ส่งข่าวนั้นเอง เข้ามาเป็นไส้ศึก พอหลอกให้ตกใจให้ไปรับสั่งให้หา ก็เลยพาลเป็นขบถ หาว่าเจ้าแผ่นดินตระเตรียมให้คนขึ้นป้อมวัง ความนี้ก็ไม่จริง ปรากฏเมื่อยกมาแต่เวลาบ่าย ๓ โมง อยู่จน ๘ ทุ่มเข้าไปพ้นประตู ไม่มีใครทันรู้สึก ไม่ได้ต่อสู้กันเลย

คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ เป็นสัจจาธิษฐาน นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า เย่อหยิ่งมาก

ตั้งพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งถอดเสีย เป็นการมายาทั้งนั้น

ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวงจะมาสร้างเป็นที่ประทับร้อน รู้ว่าเจ้าแผ่นดินเขมรมีบุญมาก เป็นไพร่ ๆ ลอยมาเป็นผู้มีบุญเหมือนตัว จึงอยากจะเอาอย่าง รู้ว่าใหญ่โตและทำด้วยศิลาทั้งนั้น แต่ไม่รู้ว่ารูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไร หมายว่าจะอยู่ได้สบาย ครั้น

ไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นบ้าน แต่จะไม่ทำก็เสียเกียรติยศ จึงทำไปตามเลยเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ด้วยผิดหมาย จึงได้เลยค้างมาจนเดี๋ยวนี้ เป็นพยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริง

เรื่องมีลูกออกมาเห็นเป็น ๔ กร ไม่ควรเชื่อก็เชื่อ หรือถ้าไม่ใช่เชื่อจริง แกล้งเชื่อ ก็หาเกียรติยศอย่างฟุ้งซ่าน ลงโทษพระอาทิตยวงศ์ว่านั่งบนกำแพงแก้วต่ำสูง ให้ไปปลูกเรือนไม้ไผ่สองห้องอยู่วัดท่าทราย ด้วยหลงว่าตัวมีบุญและคนนับถือมาก คงไม่มีใครนับถือพระอาทิตยวงศ์ ครั้นพระอาทิตยวงศ์ได้พวกพ้อง ๒๐๐ คน พระเจ้าปราสาททองไม่ได้คิดต่อสู้ หนีด้วยความขลาด

เผาลูกเธอ พบเนื้อในท้อง เชื่อว่าต้องคุณ เป็นพยานให้เห็นว่าเชื่ออะไรยับเยินมาก เมื่อคนเอาตำราทิ้งน้ำเสียมาก จึงมีผู้คิดทำตำราขึ้นใหม่ ยิ่งเป็นวิชากระซิบกระซาบ คนก็ยิ่งเชื่อมากขึ้น

เห็นจะเป็นคนขี้กลัวฟ้าร้องฟ้าผ่ามาก ได้ยินเสียงฟ้าผ่า ยังนึกว่าในวัง แล้วกลับเข้ามาดู ก็พอพบพระนารายณ์ไม่ถูกสายฟ้าสมประสงค์ไปข้างทางพระบารมีต่อไปอีก เลยตื่นไปจนถึงฟ้าผ่าโรงช้างไม่ถูกช้าง ฟ้าผ่าที่บางปะอินไม่เป็นอันตราย ยิ่งรู้สึกพระบารมีกล้าขึ้น

ลบศักราช ฟั่งงู ๆ ปลา ๆ มาแต่ไหน จากวิชาพราหมณ์ ๆ ที่เขาว่าเวทมนตร์คาถาอะไรอ่อนไปหมด เพราะเป็นกลียุค ไม่เหมือนทวาบรยุค จึงคิดจะเปลี่ยนศักราชเป็นปีต้นให้เป็นทวาบรยุค คือเร่ง

ให้เป็นทวาบรยุคเร็ว ๆ เพราะยุคนั้นนับเป็นอนุโลมปฏิโลม เป็นกลียุค แล้วก็เลื่อนขึ้นเป็นทวาบรยุค แล้วเลื่อนขึ้นเป็นไตรดายุค แล้วเลื่อนขึ้นกัตยุค นี่เป็นปฏิโลม จึงได้หมายจะเปลี่ยนให้เลื่อนขึ้นไปตามปฏิโลม ด้วยบุญบารมีมากอาจจะเปลี่ยนกาลของโลก ซึ่งไม่ดีให้กลับเป็นดีได้ จึงต้องว่าเสี่ยงบารมีลบศักราช และยกย่องตัวเองว่าการที่ทำนั้นเป็นการสงเคราะห์แก่สัตวโลก แต่ไม่รู้วิชานับของการโหรว่าจะเป็นเหตุให้วันคืนเดือนปีศักราชเลอะเทอะได้เท่าใด ครั้นเมื่อลบแล้ว ศักราชนั้นใช้ไปไม่ได้เท่าไร จนแผ่นดินพระนารายณ์ต้องหันไปใช้พุทธศักราช นี่เป็นสุดยอดของความเย่อหยิ่งเชื่อบุญบารมีและปรากฏว่า ความรู้ไม่มีอะไรรู้จริง

ไม่แต่เท่านั้น ใช้อุบายหลวม ๆ จะทึกทักตึงตังเอาเมืองพม่าเป็นเมืองขึ้น โดยรู้เรื่องว่า พระเจ้าอโนรธามังช่อมีชัยชนะแก่เมืองที่ใกล้เคียงทั่วกัน จึงตั้งจุลศักราช เมืองใดที่ใช้จุลศักราช เมืองนั้นเคยอยู่ในอำนาจอโนรธามังช่อ ไม่ได้พิจารณาว่า อโนรธามังช่อนั้นมีบุญด้วยบารมีสร้างมาแต่ปางหลัง มาอบรมให้เป็นผู้มีบุญใหญ่ขึ้นเอง หรือด้วยกำลังปราบปราม เชื่อเอาฝ่ายข้างที่ว่าเหาะได้ซึ่งเป็นการอัศจรรย์ อยากจะใคร่เชื่ออยู่แล้วมาเอาอย่าง พม่าไม่ยอมใช้ เพราะใครเลยจะไม่รู้เท่า เขาไม่ได้อยู่ในอำนาจไม่จำเป็นที่จะต้องทำไม่รู้เท่า เขาไม่ยอมใช้ ทรงฉุน

เลยพาลเปะปะให้เอากับข้าวรดหัวทูต ซึ่งเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธอย่างไพร่ หากพม่าเวลานั้นกำลังบ้านเมืองไม่ปกติ

มอญเป็นขบถ จึงมิได้เกิดรบกันขึ้น ก็ไม่สืบดูเหตุผล ว่าทำไมเขาจึงไม่มารบ กลับเชื่อว่าเพราะเขากลัวบารมี

โหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ตื่นเต้นขนของ และหนีออกไปอยู่วัด บางคนเขาคิดเห็นว่าจะเป็นแกล้งเผา แต่เห็นจะไม่กล้าเผา เพราะขลาดมากอยู่ มีแต่ไฟไหม้ที่ไหน เจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปดับ นี่เจ้าแผ่นดินกลับหนีไฟ

รวมใจความว่า ในแผ่นดินนี้ไม่ได้ทำการอะไร เคยอย่างไรก็เป็นไปอย่างนั้น ตื่นแต่บารมีกันอย่างเดียว แต่ความดีของพระเจ้าปราสาททองคงมีในทางที่รู้จักใช้คน ชุบเลี้ยงคนเป็น การงานอะไรที่เป็นการธรรมดาบังคับบัญชาได้แข็งแรง สิทธิ์ขาดไม่โลเล จึงอยู่ในราชสมบัติได้ช้านาน ไม่มีภัยอันตรายอันใด

ความที่ว่ามานี้ เป็นกล่าวโทษพระเจ้าปราสาททอง และชมพระเจ้าปราสาททองตามความเห็น ให้พระยาโบราณผู้เป็นเทศากรุงเก่า แก้ไขว่า คำที่กล่าวติเตียนนั้น ไม่เป็นความจริงอย่างไรตามความเห็น จะได้เปลี่ยนความคิดที่หมิ่นประมาทนั้น

คำสนองพระราชกระทู้

พระยาโบราณราชธานินทร์ *(พร เดชะคุปต์)* เรียบเรียง

บางปะอิน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานพระกระแสพระราชดำริที่ทรงเห็น ในพระราชอัธยาศัยของพระเจ้าปราสาททอง มาให้ข้าพระพุทธเจ้าแก้ไขตามความเห็นนั้น พระเดชพระคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พิเคราะห์ใคร่ครวญดูตลอดแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่จะแก้ไขพระราชดำริที่ได้ทรงกล่าวไว้นั้น เป็นความยากอย่างยิ่ง พ้นจากวิสัยภูมิวิชาซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนมา แต่เหตุด้วยมีพระบรมราชโองการเฉพาะแก่ข้าพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปตามความเห็น แม้การที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ จะมีข้อที่ไม่ถูกต้องตามแบบฉบับ และพระราชอัธยาศัยประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระมหากรุณาพระราชทานอภัยแก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งแรกศึกษาวิชาพงศาวดาร ยังมีความรู้น้อยอยู่นั้น

๑. ตามที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาการที่พระเจ้าปราสาททองจะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือแกล้งยกพระเชษฐาคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน ที่พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้รับราชสมบัติและหลอกให้พี่น้องแหนงกันจนฆ่ากันสมประสงค์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าพระเจ้าปราสาททองปองที่จะเอาราชสมบัติอยู่แล้ว ถึงพระศรีสินจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็คงจะรักษาพระองค์ไม่รอดไปเหมือนกัน เพราะกำลังวังชาและอำนาจของพระเจ้าปราสาททองในเวลานั้นมีมากนัก ซึ่งยกพระเชษฐาขึ้นครองราชสมบัตินั้นเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงทำตามโบราณราชประเพณี ที่ต้องยกพี่ขึ้นเป็นใหญ่กว่าน้อง ประการหนึ่งถ้าหากยกพระศรีสินขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระเชษฐากับพระศรีสินก็คงจะบาดหมางไม่ปรองดองคิดฆ่าฟันกันไปเหมือนกัน

๒ ตามที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าปราสาททองแกล้งทำการศพให้คึกคัก แต่งคนให้ลือให้พระเจ้าแผ่นดินตกพระทัย พอให้ไปรับสั่งให้หาก็เลยพาลเป็นขบถนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าในเวลานั้นพระเจ้าปราสาททองเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ เป็นประธานในราชการแผ่นดิน จะทำการงานอันใดก็คงมีผู้ไปช่วยเหลือเพื่อการประจบ และพระเชษฐาในเวลานั้น ก็คงจะง่อนแง่นเต็มทีอยู่แล้ว ถึงในข้อที่ว่า ตระเตรียมคนให้ขึ้นบ้อมล้อมวังนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า น่าจะรับสั่งให้ตระเตรียมจริง เพราะทรงตกพระทัยและหวาดอยู่แล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงจะไม่

ได้คนมาขึ้นบ้อมล้อมวังตามรับสั่ง ด้วยข้าราชการคงจะไปผักฝ่ายกับพระเจ้าปราสาททองเสียหมด จึงไม่ได้ต่อสู้กัน

๓. ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตั้งพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งถอดเสีย เป็นการมารยานั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเรื่องนี้จำเป็นพระเจ้าปราสาททองจะต้องทรงทำเช่นนั้น ด้วยพระอาทิตยวงศ์ยังมีอยู่ ถ้าหากจะเอาราชสมบัติเสียทีเดียว คนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นขบถ ฆ่าพระเชษฐาเพื่อเอาราชสมบัติ

๔. ในข้อที่ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง จะมาทำเป็นที่ประทับร้อน ครั้นไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากว่าเป็นวัง จึงทำไปตามเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นพยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่ให้ช่างไปถ่ายอย่างพระนครหลวงมาสร้างในพระนครนั้น ก็ด้วยเหตุที่จะแสดงพระเกียรติยศว่ากรุงศรีอยุธยาในเวลานั้น มีกำลังและอำนาจมาก ถึงกับไปถ่ายเอาอย่างปราสาทศิลาพระนครหลวง ซึ่งคนในเวลานั้นถือว่าเป็นของเทวดาสร้าง มาไว้ในบ้านเมืองได้ ถึงจะประทับในนั้นไม่ได้ ดูก็น่าจะไม่เป็นที่เสียหายอย่างไร

๕. เรื่องมีพระราชบุตรออกมาเห็นเป็นสิ่กร ไม่ควรเชื่อก็เชื่อนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อและไปทรงคัดค้านผู้อื่นที่เขาเชื่อจนแพร่หลายออกไปแล้ว ก็น่าจะเป็นข้อลดทอนพระ

เกียรติยศอยู่ และน่าจะทรงเห็นว่า ในการที่เชื่อหรือแกล้งทรงเชื่อนั้น ก็คงเป็นแต่พระเกียรติยศไปอย่างเดียว เป็นทางที่จะเพิ่มพระบารมีให้แก่กล้าขึ้น

๖. ในข้อซึ่งทรงหลงว่า มีบุญและคนนับถือมาก ครั้นพระอาทิตยวงศ์ได้พวก ๒๐๐ คนยกมา พระเจ้าปราสาททองก็มิได้ต่อสู้ หนีด้วยความขลาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าในเวลานั้นคงจะทรงวางพระทัยว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าคิดทำอันตราย จึงมิได้จัดการป้องกันรักษาให้กวดขัน พระอาทิตยวงศ์จึงยกเข้าไปในวังได้โดยไม่ทันรู้พระองค์ ก็ควรจะเสด็จหลบหลีกออกเสียจากวังซึ่งใกล้ต่อข้าศึก เพื่อไปรวบรวมกำลังต่อสู้ และการที่เสด็จนั้น ก็มิได้ไปไกลจากวังเพียงใด เสด็จลงประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งลอยลำอยู่ที่หน้าพระฉนวนเท่านั้น จะถือเอาเป็นขลาดแท้ทีเดียวยังไม่ได้ ถ้าตกพระทัยใหญ่ ก็คงเสด็จเปิดไปจนถึงเกาะมหาพราหมณ์

๗. พระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ ได้เนื้อในพระอุทร เชื่อว่าต้องคุณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ในเวลานั้นเป็นสมัยที่เล่นเวทมนตร์คาถา และตำรับตำราทำคุณไสย ก็คงมีอยู่เป็นอันมาก ก็เมื่อได้พบสิ่งที่ต้องในตำราก็น่าจะเชื่ออยู่ โดยเหตุว่าในชั้นต้นได้เชื่อและนับถือเวทมนตร์คาถาเสียแล้ว และทั้งเวทมนตร์ในเวลานั้นก็ขลัง ให้ผลแก่ผู้ถือ กล่าวคือ พระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้าปราสาททองนั้นเอง เป็นผู้ที่ถือเวทมนตร์จัด และเห็นกันว่าได้ราชสมบัติเพราะเวทมนตร์

๘. เรื่องฟ้าผ่าไม่ถูกพระองค์ กับพระนารายณ์ และช้างนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถึงจะผ่าห่างหน่อยใกล้นิด ก็ควรจะทรงปลื้มในพระบารมี ด้วยเหตุถือกันว่า ไฟฟ้าเป็นของสำคัญอันร้ายแรง ก็เมื่อทำให้คนเข้าใจกันไปว่า แต่ฟ้าผ่าก็ยังไม่ถูกต้องพระองค์และพระราชบุตร โดยที่สุดแต่ช้างต้นก็มิได้เป็นอันตรายเช่นนี้ ก็เป็นการเพิ่มพระ บารมีที่จะทำให้คนเกรง กลัวพระเดชานุภาพมากขึ้น

๙. เรื่องลบศักราชนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ก็เป็นการตั้งพระทัยในทางดี และเพื่อที่จะแสดงพระกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นเหตุที่จะให้ราษฎรมีความนิยมนับถือมากขึ้น แต่ในข้อที่จะทำให้วันคืนเดือนปีศักราชเลอะเทอะไปนั้น จะโทษแต่พระเจ้าปราสาททองพระองค์เดียวเห็นจะไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า น่าจะเป็นจากพระโหราธิบดี ด้วยเป็นคนที่ทรงเชื่อถือมากอยู่

๑๐. ในข้อที่ใช้อุบายจะเอาเมืองพม่าเป็นเมืองขึ้นนั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า พระเจ้าปราสาททองคงจะทรงทราบอยู่แล้วว่า พม่าเวลานั้นบ้านเมืองกำลังรวนเรไม่เป็นปกติ ก็เป็นช่องที่ควรลองดู ถ้าสำเร็จตามพระราชดำริ ก็เป็นทางดีแก่ไทย ถ้าไม่สำเร็จ ก็คงทรงนึกว่าไม่เป็นการเสียหายอะไร

๑๑. เรื่องเอากับข้าวรดศีรษะทูตพม่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ท่านทูตที่มาจะเป็นคนกักขฬะ และมาทำการหรือพูดจาหมิ่นประมาทอย่างแรงขึ้นอย่างไร และเป็นด้วยเหตุเข้าพระทัยอยู่แล้วว่า เมืองพม่าเวลานั้นอ่อนแอ แต่กิริยาของทูตโอหังเกินกับกำลัง

ของบ้านเมือง จึงลงโทษทูตแต่พอให้รู้สึก มิได้ให้เจ็บปวดอย่างใด เห็นจะนับว่าเป็นโทษอย่างเบาในเวลานั้น

๑๒. ในข้อที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่เอากับข้าวราดศีรษะทูตเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธเหมือนไพร่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า สันดานของบุคคลนั้นก็เป็นเหมือนดังวาสนาซึ่งมีมาในพระบาลีว่า จะตัดขาดได้ก็เฉพาะแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ถึงชั้นพระอรหันต์ก็ยังขาดไม่ได้ ดังเช่นพระสารีบุตรเดิมเคยเป็นวานร เมื่อถึงชาติที่สุดก็ยังมีกิริยาวานรติดอยู่ในพระองค์

๑๓. เรื่องโหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขนของหนีออกไปอยู่วัดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงจะเป็นด้วยเชื่อพระโหราธิบดี ด้วยท่านโหรผู้นี้ดูแม่นยำนัก และครั้งนี้ดูว่าไฟจะไหม้วัง ก็เมื่อทรงเชื่อแล้วจะประทับอยู่ในวังซึ่งจะถูกไฟไหม้อย่างไรได้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จออกไปเสียให้ห่างสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า ได้เตรียมการป้องกันไว้เต็มที่ และทั้งไฟก็ไหม้วังจริงด้วย จะหาว่าตื่นและขลาดก็ไม่สู้ถนัดนัก

๑๔. คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการเย่อหยิ่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงจะทรงตาม ๆ กันไป เช่นพระเจ้าทรงธรรมเองก็น่าจะได้กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน

รวบรวมใจความในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าในสมัยนั้นน่าจะนับเอาว่าเป็นการเรียบร้อย

กว่าบางแผ่นดิน เพราะบ้านเมืองก็ราบคาบเป็นปกติปราศจากข้าศึกภายนอกภายใน และจะเป็นแผ่นดินที่มีอำนาจแข็งแรงอยู่ จะทำอะไรก็ทำได้ เช่นกริ้วทูตพม่าเอากับข้าววรดศีรษะ พม่าก็ไม่อาจมาทำอะไรได้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า คนในสมัยนั้นคงจะเห็นว่าเป็นเกียรติยศ และอำนาจของเมืองไทย และน่าจะไม่มีผู้ใดติเตียนในเวลานั้นเลย เพราะความนิยมของคนชั้นนั้นเป็นเช่นนั้น ครั้นต่อมาบัดนี้ เมื่อคิดดูศักราชก็เป็นเวลาที่สิ้นแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองมาแล้วถึง ๒๕๐ ปีเศษ เป็นคนละสมัย ความนิยมก็เปลี่ยนแปลงกันไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาโบราณบุรานุรักษ์

โบราณศาลา [๑] กรุงเก่า

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตำนานกรุงเก่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นโดยความเห็นในการพิจารณาโบราณคดี สนองพระเดชพระคุณในงานพระราชพิธีรัชมงคล และหนังสือฉบับนี้ จะนับว่าเป็นฉบับต้นแห่งรายงานการตรวจสอบโบราณสถานในส่วนหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณามาแล้ว เมื่อต่อไป ถ้าข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาในส่วนอื่นได้ความประการใด ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงความเห็น ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายภายหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาโบราณบุรานุรักษ์

---

(๑) สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ครั้งเสด็จดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นไปตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท โปรดให้เรียกเรือนพักของผู้ตรวจการว่า โบราณศาลา ดังมีคำอธิบายแจ้งอยู่ในหน้า ๑๐๘

คำนำของผู้เรียบเรียง

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นึกได้ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกละหุกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ถ้าหนังสือฉบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อนประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอและตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่ง ตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกแล้วไปด้วยต้นไม้และเครือเขาเถาลัดดาปกคลุม ยิ่งในพระราชวัง รูปลวดลายพระที่นั่งตำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคกและเนินสูง เหลือที่จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลย-ราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดี

ศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลายืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น โบราณสถานซึ่งจมดินและรกชัฏมากว่าร้อยปี ก็ผุดขึ้น เห็นรูปทรง ลวดลายและเตียนสะอาด ด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้น ผู้เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชม พระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรชัยมงคลขอให้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญ พระชนมายุยืนนาน จะเสด็จดำรงอยู่ในสิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศ สรรพโรคพิบัติอุปัทวันตรายทั้งปวง เทอญ.

โบราณศาลากรุงเก่า

วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาโบราณบุรานุรักษ์

ตำนานกรุงเก่า(๑)

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่ง ซึ่งอยู่เหนือจาก กรุงเทพมหานคร ขึ้นไป ที่เรียกกันว่า กรุงเก่าในเวลานี้ ใช่จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามเฉพาะแต่ครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้นที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราชพงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม ชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลายพระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น บกพร่องไม่ใคร่จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายกลายเป็นเมืองเรียกว่า เมืองเสนาราชนคร จึงเห็นว่าคงจะเป็นด้วยกรุงศรีอยุธยาเสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น จึงได้ลดจากกรุงลงมาเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้ที่จะอยู่

---

(๑) พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงพิมพ์อักษรนิติ์

ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นที่คับแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยายเขตแดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่ายในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนองโสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คงจะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ๆ สร้างกรุงใหม่ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุธยาต่อ มาเรียกว่า กรุงเทพทวาราวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นที่นิยมใช้เรียกกันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพม่า มอญ เขมร ลาว ก็เรียกเมืองไทยว่า กรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำห้วนเรียกว่า อยุธยา ก็เพราะด้วยชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดี เฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศแสดงความอิสรภาพของประเทศเป็นเอกราช เมื่อสุดสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกเสียแต่ขุนวรวงศาธิราช ซึ่งไม่นับเข้าในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนี้ บางแผ่นดินก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือหัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนาม

ตะเบงชวยตี้ พงศาวดารมอญเรียกพระเจ้ามังส่วย หรืออีกนัยหนึ่งว่า มังโสถิ์ ตั้งต้นก่อการสงครามยกทัพพม่ามอญ เข้ามาตีกรุงเทพทวา-ราวดี ถึง ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชวยตี้ ดับสูญไปแล้ว บุเรงนองเชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี ในพงศาวดารมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังตรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้าชนะสิบทิศ เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพม่ามอญมาตีกรุงทวาราวดีอีก ๒ ครั้ง ครั้งหลังตีได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหิน-ทราธิราช เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหาธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ นับเป็นพระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครั้งนั้นกรุงเทพทวาราวดีก็ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้ทรงพระอุตสาหะเริ่มก่อกู้เอาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงครามกับมอญพม่า มีชัยได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕ แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ได้ทรงแต่งกองทัพไปตีเมืองพม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นับตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศน์กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามวิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ที่ออกพระนามดังนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่โปรดประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ คนทั้งหลายจึงได้เรียก

ตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพม่า มังลองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินมีชื่อใหม่ว่า พระเจ้าอลองพราญี ยกทัพมาตีกรุงเทพทวาราวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปดับสูญกลางทาง ภายหลังมังระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่า จึงแต่งให้มังมหานรธากับเนเมียวเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๙ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกรุงเทพทวาราวดีก็เสียแก่กองทัพพม่าข้าศึก พม่าเก็บริบทรัพย์สมบัติและเครื่องศัสตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตราย กวาดต้อนพระราชวงศานุวงศ์ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐๐๐๐เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร้นซ่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งอดอยากล้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพม่าตั้งให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองตั้งค่ายอยู่ที่โพธิ์สามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุง มีความชอบที่เข้ารับอาสาพม่าไปตีค่ายบางระจันแตกและคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพม่าไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นที่สุกี้คำไทยเรียกว่า พระนายกอง

คิดอายุกรุงเทพทวาราวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราช มาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนอง กรุงหงสาวดีในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุง

หงสาวดี ๙ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงก่อกู้ ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พม่าข้าศึก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงทวาราวดีแต่แรกสร้างจนเสียแก่พม่าปัจจามิตร ๓ ยุค ได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดี

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๑)	๗๓๑	๑ ปีหย่อน	๗๓๒
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพฤฒิเดช นัยหนึ่งว่า มหาเดชก็เรียก (ขุนหลวงพงัว)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๔
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันท์พระเจ้าท้องลั่นก็เรียก	๗๔๔	๗ วัน	๗๔๔
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๒)	๗๔๔	๖ ปี	๗๔๙

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม)	๗๔๙	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหานัครินทราชาธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๒
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี	๘๗๑
๑๑	สมเด็จ พระบรม ราชามหาพุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี	๘๗๕

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
๑๒	สมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระยอดฟ้า	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ ปีหย่อน	๙๑๘
	พระราชวงศ์สุโขทัย			
๑๗	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๒ คือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
๑๙	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์)	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
	พระราชวงศ์ทรงธรรม			
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียกว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระพิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๒ คือพระเชษฐาธิราช	๙๘๙	๑ ปี ๗ เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตยวงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๔	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๕ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระรามาธิเบศร์ คือพระเจ้าปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี	๑๐๑๗
๒๕	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าชัย)	๑๐๑๗	๙ เดือน	๑๐๑๘
๒๖	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๗ (พระศรีสุธรรมราชา)	๑๐๑๘	๒ เดือน ๒๐ วัน	๑๐๑๘
๒๗	สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระนารายณ์มหาเอกาทศรฐราช	๑๐๑๘	๒๖ ปี	๑๐๔๔
	พระราชวงศ์บ้านพลูหลวง (แทรก)			
๒๘	สมเด็จพระมหาบุรุษ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระธาดาธิเบศร์ (พระเพทราชา)	๑๐๔๔	๑๕ ปีเศษ	๑๐๕๙

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่งเรียก พระสุริเยนทราธิบดี คือ พระพุทธเจ้าเสือ	(๑) ๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ พระองค์ที่ ๙ สมเด็จพระภูมินทราชา หรือขุนหลวงทรงเบ็ดก็เรียก คือพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๙๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	๑๐๙๕	๒๖ ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๔ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหาอุทุมพรมหาพรวินิจราชพระนามเดิม			

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
๓๓	เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ กรมขุนพรพินิจ เมื่อทรงพระผนวชเรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด	๑๑๒๐	๑๐ วัน	๑๑๒๐
	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิม เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี อีกพระนามหนึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์	๑๑๒๐	๙ ปี	วัน ๓ ๆ ๕ ค่ำ ปีกุล ๑๑๒๙

(๑) ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้งมหาอุปราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เสวยราชย์ศักราช ๑๐๕๙

ต้นเหตุที่กรุงเทพทวาราวดีจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพทวาราวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้นเกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อจุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้งนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อยครั้นถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชัยและพระศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขก ขุนนางลาว ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสัน พระยาสีหราชเดโช เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนางแผ่นดินพระนารายณ์หย่อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เมืองนครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือเห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเคราะห์ดี ไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช ๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิดดูในระหว่าง ๑๓๐ ปี ฆ่าเททิ้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่งหรือถ้ารอดตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่รอดตาย ก็ต้องว่าผู้ดีกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ดีในระหว่าง

นั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้ มาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้ และเมื่อขุนหลวงหาวัดได้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม ซ้ำขุนหลวงหาวัดเอง กับพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ก็ไม่ปรองดองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพม่ามาติดพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถเป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนไรเป็นแม่ทัพก็ไม่ได้รบพุ่ง เช่นพระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนท์ พอพม่าตีเมืองธนบุรีได้ กำปั่นลูกค้าอังกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พม่าถอยหนีขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึง ๑๐๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพม่าที่วัดป่าฝ้ายปากน้ำประสบ พม่ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔—๕ คน กองทัพทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น อยู่มา ๒–๓ วัน รับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก ยังไม่ทันได้รบ พม่าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้แล้วออกไล่ยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่ายเข้าพระนคร ครั้งหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายพม่าวัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูกนายเริก ซึ่งเห็นจะเมายืนรำดาบ ๒ มือเป็นเป้าอยู่หน้าเรือ ตกน้ำลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิกถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพม่ายกเข้าในพระราชอาณาเขต เกณฑ์ให้พระยาพิษณุโลกเอากองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอพม่าจวนจะถึงกรุง พระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกราบถวายบังคมลา

ขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาดไทย หลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่แทน ก็โปรดให้พระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอน้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ มีพระกรุณาเยือกเย็นอยู่เป็นพื้นเสมอดังนี้ จะได้ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาบ้างก็หามิได้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดารกล่าวว่า ชะตากรุงทวาราวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะเมื่อกองทัพพม่าข้าศึก ยกเข้ามาติดพระราชอาณาเขตนั้น เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุงจึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพ็ชร และให้เป็นนายกองทัพเรือยกออกไปตั้งคอยสกัดตีทัพเรือพม่าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่นอกพระนครด้านตะวันออก พระยากำแพงเพ็ชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วยแลเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พม่า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้ได้แล้ว จึงได้คิดหลีกหนี ตีฝ่ากองทัพพม่า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไปทางบ้านหันตราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียกว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพ็ชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้

ตั้งมั่นรวบรวมรี้พลเสบียงอาหาร ต่อเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่ากรุงเสียแก่พม่าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพม่าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรีและค่ายโพธิ์สามต้นกรุงเก่าแตก แล้วก็มิได้ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พารี้พลกวาดครอบครัวราษฎรกับทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้นไปตั้งเมืองธนบุรี ยกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือในปัจจุบันนี้ เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ณ กรุงธนบุรี เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับพระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่านั้น ก็ด้วยกรุงเก่าเป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์ และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อบ้านเมืองถูกพม่าข้าศึกและพวกทุจริตเอาไฟจุดเผาเป็นอันตรายเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีพึ่งรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ๆ จะเอากำลังวังชาทุนรอนที่ไหนไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงดีขึ้นเป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รี้พลที่จะรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันก็มีไม่พอ คงจะทรงเห็นว่าสู้ไปตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมือง

แต่เล็ก อีกประการหนึ่ง ถ้าจะมีข้าศึกมาติดเมือง ถ้าจะพลาดพลั้งลงประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเองก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้งมั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่เฉพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตฝันว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชสมบัตินานมา ก็บังเกิดเสียพระจริตฟั่นเฟือนไป ในครั้งนั้นทรงโปรดให้พระวิชิตณรงค์ขึ้นไปตั้งเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎรร้อนรนหนักเข้า จึงนายบุญนากผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลาซึ่งในเวลานี้เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้านเข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิชิตณรงค์กับกรรมการฆ่าเสียหลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสรรค์ขึ้นไปจับพวกบ้านแม่ลา พระยาสรรค์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาก ยกไพร่พลลงมาจับกรุงธนบุรี และให้เนรเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราชสมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติปราบดาภิเษก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนากบ้านแม่ลาเป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตสิทธิสงคราม ผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้ เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยาพลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั้นก็ลดลง คงเป็นแต่พระยา

มาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็น พระยาชัยวิชิต สิทธิสาตรา มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือ เจ้าพระยามหาศิริธรรม พโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับ พระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุตินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาสิงหราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็นที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น สิทธิศักดามหานคราธิการ มาในรัชกาลปัจจุบันนี้(๑) ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตสิทธิสาตรา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพ็ชรพิชัย รับราชการอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ แล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาเพชฎา (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต สิทธิศักดา มหานัคราธิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิต ในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพุทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งที่ว่าการมณฑลที่กรุงเก่า โปรดเกล้าฯให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์สิริพัฒน์(๒)

---

(๑) คือในรัชกาลที่ ๕

(๒) คือกรมขุนมรุพงศ์สิริพัฒน์

ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพุทธบาทเป็นอำเภอ ขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรี เมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทุพพลภาพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ขึ้นเป็น พระอนุรักษ์ภูเบศร์ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระอนุรักษ์ภูเบศร์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรานุรักษ์พร้อมกันในศกเดียวนั้น ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์สิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดราชการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจนรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างฟากตะวันออกของกรุงเทพทวาราวดี คงจะอยู่ทางสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกศ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่า วัดเดิม เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงป้อมปราการ เห็นจะไม่ใช่ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนถากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทั้งปราสาทราชฐานก็คงจะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพทวาราวดี

กรุงเทพทวาราวดีซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้ว จึงได้ปรากฏว่าด้านตะวันออกนี้มีแต่คู หาแม่น้ำมิได้ คูนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะ ป้อมเพ็ชร เรียกว่าคูขื่อหน้า แต่ชั้นเดิมคงจะแคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเห็ด

เมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช คูชื่อหน้าแคบ ทัพหงสาวดีจึงถมถนนข้ามเข้าตีกรุงได้

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุง เห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ขุดดินทางริมน้ำกับข้างในขึ้นถม คูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพง เดี๋ยวนี้ก็ยังเห็นปรากฏอยู่ กำแพงอิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานี้อยู่บนเชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่วาหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัวเชิงเทินดินที่เป็นพื้น ตั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพงหนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูงตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมา คะเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว ๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือจากรื้ออยู่ที่วัดท่าทรายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๙ ศอกเศษเกือบคืบ กับที่ใต้วัดจีนเยื้องหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่งตรงนั้น เป็นที่ดอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงตอนนั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพ้นหลังประตูช่องกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคะเนว่าเกือบจะถึงที่ตั้งใบเสมา เพราะธรรมดาประตูช่องกุฎก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพ้นเชิงเทินไปเพียงนิดหน่อย

พ้นเชิงเทินขึ้นไปไม่กี่มากน้อยก็ถึงที่ตั้งเสมา กับได้ขุดพบเสมากำแพงเมืองยังเป็นรูปดีอยู่เสมาหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ ถ้าเอาส่วนของใบเสมาบวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงใต้วัดจีนราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปบ้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิมไปจนขาดปลายใบเสมา คงจะสูงเลย ๔ วาทั้งหมด แนวกำแพงพระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่คอดได้ ๔๐ เส้น ตามยาวได้ ๙๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนป่ามะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมได้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพ็ชร แต่ป้อมเพ็ชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจดคลองท่อ ที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษม เดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนั้นจะเป็นหาดทรายและลำลาบลุ่มมาก เพราะในเวลานี้ เมื่อขุดดินลงไปลึกสักศอกเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ชาน

พระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างเพนียดที่จับช้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสน วัดซองเดี๋ยวนี้ และบางทีก็จะได้ใช้เป็นที่ทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีติดพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้ชานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงกับคูห่างกัน ย่อมเป็นทางให้ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะไกลทางปืน จึงโปรดให้ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่มเติมกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพงใหม่ตอนที่ยกออกมานี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ท่าสิบเบี้ย วงเอาวัดราชประดิษฐานและที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทร์เกษมไว้ข้างใน แล้ววกลงไปบรรจบป้อมเพ็ชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกันไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทร์เกษมเข้าไป คงจะรื้อปราบลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนป่ามะพร้าวข้างวัดพลับพลาชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่ง กำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และตอนนี้ก่อผิดกว่าที่อื่น เชิงกำแพงมีลายบัวคว่ำด้วย ครั้งศึกพระเจ้า

อลองพราญีติดพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออกช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุนหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพงที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่าที่กำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็ตรวจพบแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุดวังคราวนี้ตั้งใจจะถมชายตลิ่งหน้ากำแพงเก่า ให้เท่ากับระดับถนนหน้าจวนทหารใน จะเอากำแพงสายนี้ไว้ ก็จะแหวกดินเป็นคูจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าดูแลอย่างไร จึงได้ถมเสีย

ป้อมตามกำแพงเมือง

ตามแนวกำแพงมีป้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้วในเวลานี้มี ๑๖ ป้อม เข้าใจว่าคงจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะขุดค้นได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป ป้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นป้อมใหญ่ก่ออย่างแข็งแรง แต่ป้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นทรวดทรงสัณฐานได้ ๒ แห่งคือ ป้อมเพ็ชรแห่งหนึ่ง เป็นป้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมาทางน้ำตรงมุมพระนครด้านใต้ ป้อมนี้ก่อยื่นออกไปจากแนวกำแพงหนา ๓ วามีเศษ กลางป้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้นเชิงเทินในป้อม ตามเหลี่ยมป้อมที่พื้นดินมีประตูคูหาก่อเป็นรูปโค้งมีรอยติดบานที่จะใช้เปิดปิดเข้าออกได้ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก

บนหลังคูหา มีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเทิน กับป้อมริมประตูข้าวเปลือกอีกแห่งหนึ่ง เป็นป้อมคู่ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็กกว่าป้อมเพ็ชร ก่อย่อเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรรจบกัน บนป้อมเป็นพื้นอิฐตลอดตามเหลี่ยมป้อม มีประตูคูหาโค้งเหมือนป้อมเพ็ชร เข้าใจว่าเมื่อมีข้าศึกมาติดพระนคร คงจะลากปืนใหญ่ออกตั้งยิงป้องกันตามช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียท่วงที ก็คงลากถอยปืนใหญ่ไปในป้อมเอาไม้แก่นปักลงในช่องว่างเป็นระเนียด ปิดช่องคูหากันหน้าบานประตูส่วนบนป้อมก็คงจะตั้งปืนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

ชื่อป้อม

ป้อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มีแต่ป้อมมหาไชย ป้อมเพ็ชร หอราชคฤห์ ป้อมนายการ (เห็นจะเป็นในไก่) ป้อมซัดกบหรือท้ายกบ กับป้อมจำปาพลอีกป้อมหนึ่งพงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่ป้อมมหาไชยนั้นได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นป้อมอยู่มุมวังจันทร์เกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็นตลาดหัวรอ ป้อมนี้ก็ที่จะเป็นป้อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้งอยู่ในที่เลี้ยวจากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้างพระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชวยตีกษัตริย์กรุงหงสาวดียกทัพเข้ามาติดพระนคร ครั้นทรงช้างที่นั่งมายืนอยู่ที่วัดสามพิหารเร่งให้แม่ทัพนายกองต้อนพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาปืนนารายณ์

สังหารลงลำเภาไม้รักแม่นาง ยิงขึ้นไปถูกกิ่งโพธิ์ใหญ่ ๓ กำ หักลงมาใกล้ข้างช้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชวยตี้ ขณะนั้นชาวป้อมมหาไชยก็ยิงปืนใหญ่น้อย สาดเข้าไปถูกลี้พลมอญพม่าตายมาก ทัพหงสาวดีต้องถอย อนึ่งเมื่อแรกพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติขบถธรรมเสถียรขี่ช้างพาพวกเข้ายืนอยู่ที่ตรงรอทำนบฟ่ากตะวันออก พระพุทธเจ้าเสือเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนป้อมมหาไชย ทรงจุดปืนใหญ่ยิงไปถูกช้างซึ่งขบถธรรมเสถียรขี่มา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขบถธรรมเสถียรกับอ้ายกุลาทาสผู้เป็นควาญ หาถูกปืนไม่ เป็นแต่ตกช้างลงมา ก็เจ็บป่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และป้อมเพ็ชรนั้น เป็นป้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนครด้านใต้ตรงแม่น้ำบางกะจะ เป็นป้อมสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้ต่อป้อมเพ็ชรขึ้นไปทางขื่อหน้า ก็มีป้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒ ป้อมในระยะที่ใกล้กัน ป้อมกลางจะมีชื่อเสียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่ป้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดจีนหน้าวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั้น คงเป็นชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่ขนอนบางตะนาวศรี ครั้งนั้นป้อมนายการ (ในไก่) ก็ได้ต่อสู้ยิงข้าศึกด้วย ป้อมในไก่นี้ที่จะอยู่เหนือและใกล้ ๆ กับป้อมเพ็ชรทางลำน้ำสำเภาล่มคือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ป้อมซัดกบหรือท้ายกบ เป็นป้อม

อยู่มุมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหารทุกวันนี้ ที่คิดว่าป้อมนี้จะเป็นป้อมซัดกบ ก็เพราะมีความในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยภาค (น่าจะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายป้อมซัดกบประจุปืนมหากาฬมฤตยูราช ๒ สัด ๒ นัด ยิงพม่าค่ายวัดภูเขาทอง เพราะหน้าป้อมนี้ก็ตรงไปทางลำน้ำภูเขาทองด้วย ป้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่า ป้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นป้อมซัดกบนั้นเป็นป้อมจำปาพล แต่ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าป้อมจำปาพลอยู่ถัดประตูข้าวเปลือกเหนือวัดท่าทราย แต่เห็นว่าป้อมจำปาพลนี้หาใช่ป้อมตามกำแพงไม่ เป็นป้อมชั้นนอก

ข้อที่จะเห็นว่าป้อมนี้อยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชวยตี้) ยกทัพเข้ามาติดพระนครใน ศักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลลุมพลี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายป้อมจำปาพล ในการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัยซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราธิราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อยุทธ์กับพระเจ้าหงสาวดี

ที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียที เบนให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยทัยก็ขับช้างพระที่นั่งสะอึกเข้ารับไว้ ช้างพระเจ้าแปรรับได้ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแหงนหงายเสียที พระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอังสาพระสุริโยทัยตะพายแล่งมาถึงราวพระถัน สิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวร พระมหินทราธิราชก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากันพระศพพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพพระสุริโยทัยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและบ้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย และที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้น โปรดให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสบสวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าบ้อมที่มุมพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลมเป็นบ้อมจำปาพล บ้อมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดีตีบ้อมนี้ได้ ก็คงเมืองแตก พระศพพระสุริโยทัยก็คงจะไม่อยู่มาจนถึงเวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าบ้อมเหนือวัดท่าทรายเป็นบ้อมจำปาพล ตามที่จดหมายเหตุขุนหลวงหาวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกตีได้เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีคราวนี้ ก็ตีพระนครหาได้ไม่ จึงเห็นว่าบ้อมจำปาพลไม่ใช่บ้อมตามกำแพงเมือง เป็นบ้อมนอกพระนคร คงจะเป็นบ้อมที่อยู่ฟากตะวันตก เหนือวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปที่

ตรงปากคลองวัดภูเขาทองข้าม ซึ่งในเวลานี้ก็ยังมีซากป้อม และวัดที่อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังเรียกชื่อว่าวัดป้อมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออกไปตั้งอยู่ที่ป้อมนี้ ก็สำหรับจะป้องกันข้าศึกที่จะมาทางขนอน ปากคู เป็นป้อมชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักรีไปตั้งค่ายที่ลุมพลีนั้น ก็คือไปตั้งปิดทางข้าศึกที่จะมาทางปากน้ำประสบเป็นทางป้องกันทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งที่ป้อมท้องนาหันตรา ก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึก ที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู ก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงตำบลบางกะจะ เป็นกองป้องกันข้าศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นป้อมค่ายชั้นนอก ๔ ทิศพระนคร คล้ายกับป้อมป้องปัจจามิตร ป้อมปิดปัจจนึก ป้อมผลาญศัตรูราบ ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ป้อมหักกำลังดัสกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นป้อมรายชั้นนอกที่กรุงเทพพระมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอจะเห็นได้แต่ช่องข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่เป็นประตูยอด รูปทรงมณฑปทาแดง และได้พบรูปภาพที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้แต่ครั้งกรุงเก่านั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปยอดมณฑปทาแดง เห็นจะ

พอเอาเป็นที่เชื่อถือได้ ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่ประตูช่องกุฎระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปชัดเจนอยู่ที่แนวกำแพงใต้วัดจีน ก่อเป็นรูปโค้งคูหากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ เข้าใจว่าคงเป็นรูปดังนี้ทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

อนึ่งในพระนครนั้น มีถนนรีถนนขวางและถนนซอยมากมายหลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพูนดินสูงกว่าระดับดินเดิม ตั้งแต่ ๒ ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพื้นดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงฤดูน้ำ ๆ คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้น จึงต้องถมดินเสียชั้นหนึ่งแล้วปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกชื่อเฉพาะแต่ที่เป็นถนนอิฐสายใหญ่ คือถนนหน้าวัง เป็นถนนขวางไปหน้าศาลพระกาฬและป่าตอง ออกประตูชัยที่กำแพงพระนครด้านใต้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลไปจับพระเชษฐาธิราช และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นในวัง พระราชสาส์นคงจะแห่ด้วยกระบวนเรือ แต่เกาะเรียนหรือขนอนหลวงมาขึ้นบกที่ท่าประตูชัย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ และที่พักราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีใต้ประตูชัยด้วย

ถนนรีคือถนนหน้าบางตา ริมท่าสิบเบี้ยไปป่ามะพร้าว ออกที่ประตูพระนครด้านตะวันออกใต้ประตูหอรัตนชัยยาว๕๐เส้น ถนนหน้าบางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนา ขี่ช้างเผือกเข้ารบกับพระศรีสินขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าสิบเบี้ย ไปจนตรงข้างวัดพลับพลาชัย ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตามถนนไปเห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สุดหัวถนนป่ามะพร้าว ถัดเชิงสะพานช้างเข้ามาที่หมื่นราชสิทธิกรรม์บุตรประขาวจันเพ็ชร์เจาะจั่วเอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในวังจันทน์ถูกกิ่งสนหัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ และที่วัดพลับพลาชัยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอ้ายพระยามาตั้งทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้ายี่พระยา กับในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสด็จทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาชัยแล้วเลี้ยวซ้ายไปทางชีกุน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ได้ข่าวขบถธรรมเสถียร ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทางภายหลังทรงนึกถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมหาอุปราชหงสาวดี จึงรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญมาถวายทันที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยาชิงกันจะเข้าวัง จนเกิดรบกันถึงสิ้นพระชนม์ลงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานป่าถ่านนั้น

หัวถนนอยู่ต่อกำแพงพระราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไปป่าถ่านนั้น ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เหนือบางเอียนตรงวัดจันทร์ซึ่งเป็นท่าสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นี้ในแผ่นดินพระมหินทราชาธิราช ทัพหงสาวดีถมถนน ข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่เวลานั้นคูคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นที่จะไม่สำเร็จ เว้นแต่จะมีอินยิเนียวิลันดาติดมาด้วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬเป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกตะแลงแกง ตรงไปชีกุนออกประตูพระนครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตามรูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี ถนนสายนี้ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่อท้ายพระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ปู่อิฐพบสายเดียวแต่ถนนหน้าจวนทหารในริมกำแพงด้านริมน้ำ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจากนี้ก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเดินไปมาตามละแวกหมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือคลองท่ออยู่ท้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำด้านใต้ตรงหน้าวัดพุทไธสวรรย์ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า คลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือกที่ตำบลท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำด้านใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า คลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ในเวลาทรงพระประชวร พระบรมโกศ กับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์ทำศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก เจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์ตั้งค่ายรายริมคลองตะวันตก เอาคลองเป็นเขตกั้น คลองประตูหอรัตนชัยอยู่ใต้วังจันทร์เกษมด้านตะวันออกไปออกแม่น้ำริมป้อมเพ็ชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่า คลองในไก่ และที่ใต้สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคลองหลังวังจันทร์ จะไปออกคลองหอรัตนชัยหรือคลองในไก่ก็ได้ ด้านใต้เหนือคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พ้นคลองประตูจีนก็ถึงคลองประตูเทพหมี ตอนปากคลองเลี้ยวหักวงหน่อยหนึ่ง แล้วตรงไปในบึงชีขัน คลองประตูเทพหมีนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุณ (หมี) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เหนือคลองประตูเทพหมี ก็มีคลองฉะไกรน้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลองประตูเทพหมีคลองประตูจีนไปบรรจบคลองประตูในไก่ ทางด้านตะวัน

ตกมีคลองประตูท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองฉะไกรใหญ่มาบรรจบคลองฉะไกรน้อย และยังมีคลองซอย คลองแยก ตามระหว่างคลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย เพราะว่ากรุงเก่าถึงจะเป็นเมืองลุ่ม หน้าน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงฤดูแล้ง น้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถึงหน้าแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่บึงชีขันแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่าจะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ขุดซ่อมคลองในไก่กับคลองหอรัตนชัย ได้พบไม้เต็งรังบ้าง ไม้ตะเคียนบ้าง หน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกบ้าง เกิน ๖ ศอกบ้าง จมขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และทั้งมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองแล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นตับขึ้นไปทั้ง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงฤดูน้ำ ๆ ขึ้นมาท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำลดลงมาถึงทำนบ ก็เลิกใช้เรือ ขังน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสาย ถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้างก่ออิฐ กลางเห็นจะปูกระดาน เช่น สะพานป่าถ่าน สะพานชีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพานเช่น สะพานประตูจีน สะพานประตูเทพหมีนั้นก่ออิฐตลอด กลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคูหา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนคร คือสะพานช้างต่อถนนป่ามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาชัย สะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพวกวังหลังแอบซุ่มจะคอยทำร้ายในที่นี้ กับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์ ขุนศรีคงยศ พวกเจ้าฟ้าอภัย ตั้งค่ายปิดเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ กับอีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้ เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ แต่เยื้องออกไปข้างเหนือ เรียกว่า สะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้างก่ออิฐ ตัวสะพานจะเป็นอย่างไร ตำราไม่กล่าวถึง แต่ลองคิดดู น่าจะเป็นสะพานหกได้ดอกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็น

เข้าทีที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานช้างตายตัวและมีเหตุการณ์ขึ้น ศัตรูจะข้ามเข้าประชิดวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเปิดได้แล้ว ถึงจะเกิดศัตรูและถ้ารู้ล่วงหน้า ก็จะชักสะพานนั้นออกเสีย ไม่ให้เป็นทางเดินเข้ามาประชิดวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ นอกจากที่กล่าวมานี้ เห็นจะเป็นสพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิงสองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้มีบึงใหญ่ บึงตอนเหนือเรียกว่า บึงญี่ขัน ตอนใต้เรียกว่า บึงพระราม เห็นว่าชื่อ ๒ ชื่อนี้คงจะเป็นชื่อเพี้ยนชื่อหนึ่ง ชื่อใหม่ชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญี่ขันนั้นคงจะเป็นชีขันซึ่งมีชื่อมาในกฎมนเทียรบาลอีกชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่า บึงพระรามนั้นก็คือเป็นบึงในบริเวณชีขันนั้นเองแต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม แต่เดิมมาบางทีจะเรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระรามทิ้งคำว่า หน้าวัด เสีย จึงเลยเป็นชื่อของบึงนั้นว่า บึงพระรามต่อมา บึงชีขันนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า เดิมก็จะเป็นหนอง เป็นที่มีน้ำขังอยู่แล้ว หรือจะคิดให้สูงขึ้นไป จะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดารจะได้ดอกกระมัง แต่ไม่มีพยานหลักฐานอะไรนอกจากลองนึกเดา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุด

เอาดินในที่แถวนี้ขึ้นถมเป็นพื้นวังและพื้นวัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ วัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดินเดิน ก็เลยทำเป็นถนนรีถนนขวางข้ามบึงปูอิฐตะแคงเสียทั้ง ๓ สาย เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง ตามหลังช่องนั้นคิดดูเห็นจะมีสะพานไม้สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และมีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในบึงได้ ๒ ทาง ด้านใต้คลองประตูจีน คลองประตูเทพหมี คลองฉะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่ข้างวัดสะพานนาคทางหนึ่ง ด้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลองประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่ง ในบึงมีวัดอยู่ตามเกาะหลายวัด และตึกดินที่อยู่บนเกาะในบึงนี้ด้วย ที่ขอบบึงตรงหน้าวัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้น ตามช่องประตูหน้าต่างก่อเป็นโค้งคูหา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึกพระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและเป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรเรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประชุมเล่นเพลงสักวา ในคราวนักขัตฤกษ์ฤดูน้ำบ้างในบางปี

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำ หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไป

ข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพทวาราวดี เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เดี๋ยวนี้ มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์ คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลังมาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรกล่าวว่า เสด็จออกทรงศีล ณ พระที่นั่งมังคลาภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์นี้ไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่เป็นพระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านี้ และในพระราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า "คะเนดูพระราชวังครั้งนั้น ปราสาท ๓ องค์ คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอด ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเก็บอย่างย่อม ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็น

ที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุข พระราชมนเทียร และพระที่นั่งมังคลาภิเษก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้าอีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี หรือในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่ขนาดใหญ่เล็กเทียบดูปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่จักรพรรดิพิมานเป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้น ที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเษกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลหรือเป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิตย์ ที่ซึ่งควรจะตั้งมีอยู่ ๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตรศาสตราคม หรือพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือพระที่นั่งมังคลาภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฏในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียว สมเด็จพระราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมณเฑียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่ง

เป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออก ที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุลงในที่ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่า จะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้าพระอัฐิในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่า พระที่นั่งตรีมุขและพระราชมนเทียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก พระที่นั่งมังคลาภิกเษก คงจะตั้งอยู่ที่วิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่ง และข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุจะกล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมบอกหนังสือพระก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเย็นเช่นสุดาภิรมย์ อยู่มุมกำแพงท้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดี๋ยวนี้จะเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมากคงจะต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมนเทียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เดี๋ยวนี้ คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน"

พระราชวังใหม่

ลุศักราช ๗๙๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์

เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกได้ ๔๐ ปี เท่ารัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญจรัตน์จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรจะได้กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมังคลาภิเษกในพระราชวังใหม่นี้อีกองค์หนึ่ง ซึ่งกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมืองเชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ

พระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท ๒ องค์นี้ มีกำแพงแก้ว และในกำแพงแก้ว พื้นลานหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ปูอิฐเกรียงปูน ข้างขวา พบแนวทิมดาบ ยังพอเห็นรูปดีอยู่ แต่ข้างซ้ายขุดกันเสียจนย่อยยับไม่เป็นรูปร่าง ในคราวที่ขุดวังทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ เห็นว่าพื้นอิฐลานหน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นตอน ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะ

เอาพื้นเดิมไว้ก็ไม่น่าดูและอะไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบ แล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่า สนามหญ้านั้นเป็นของที่ทำในครั้งนี้ จะได้เป็นที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หามิได้ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าเดิมจะมีมุขยาวแต่มุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อนเพิ่มเติมต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อก็ยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ถัดมุมมุขกลางออกมา มีโรงช้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอด หลังโรงช้างเผือกมีกำแพงสกัดต่อจากกำแพงแก้วพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จ ในกำแพงแก้วสกัดเข้าไปตอนที่ใกล้พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ มีที่ขังน้ำก่ออิฐถือปูนกว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีท่อทองแดงที่สำหรับจะไขเปิดปิดน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหับซอบกล และมีบ่อน้ำกลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ทีก็จะสำหรับขังน้ำฝน ข้างขวาตอนถัดมุมมุขพระที่นั่งออกไป ก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่าองค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ กับพระวิหารสมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมู่หนึ่งก่อฐานอิฐพื้น

ปูอิฐหน้าวัวลดหลั่นหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไป เข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๙๙๔ ปีนั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรียศโสธรมหาพิมานบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นใน ด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออก ห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้น เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างซ้ายอีก ๒ มีชาลาถมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์ บนชานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไปเป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้นยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทรายลึกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ปลูกหญ้าเหมือนทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบศักราช ๑๐๐๒ ปี พระเจ้ากรุงอังวะแต่งทูตจำทูลพระราชสาส์น คัดค้านไม่ยอมใช้ศักราชที่ลบใหม่ คราวนั้นเสด็จออกรับแขกเมืองที่มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์รบกับพระศรีสุธรรมราชา ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมายืนในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน

เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา พระเจ้าขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออกมาทรงหัดม้าอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และคงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทางสระแก้วฟากตะวันตกของฉนวน คงจะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างฟากตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดินั้น ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ ก็ทำนองพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แปลกกันแต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และอยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพึ่งออกชื่อในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมาจากเมืองลพบุรี ว่าเชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งองค์นี้ แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่ไม่กล่าวว่าสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งในแผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดินพระบรมโกศ แปลงมาเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ ก็คือจะให้

กล้องต่อนามพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ แต่เห็นจะไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้ร่วมปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้ด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้พ้นจากพื้นล่างขึ้นไปอีก๖ศอกมีรูรอด ซึ่งคิดว่าจะมีพื้นบนอีกชั้นหนึ่งคงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตรข้ามกำแพงออกไป เห็นทางแม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนองกับป้อมทัศนานิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำ ใต้ป้อมอินทรรังสรรค์ลงไปไม่สู้มากนัก เป็นแต่ป้อมทัศนานิกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ออกมา

ความเห็นว่าพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่แผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ และก่อนแผ่นดินพระเพทราชานั้น กะเนว่าเวลาที่ควรจะสร้างมีอยู่ ๒ คราว คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรดสร้าง

พระที่นั่งหลายแห่ง และทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียงเข้ามา หรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรดในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่า พระที่นั่งองค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือเพื่อจะให้เหมาะกับที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ข้อที่เห็นว่าน่าจะสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็ด้วยพงศาวดารกล่าวว่า ลุศักราช ๙๙๘ ปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังชีกุน ในปีนั้นให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จมีความดังนี้ เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จนั้นเป็นคำเรียกก่อนมีชื่อพระวิหารสมเด็จ องค์ที่ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหารสมเด็จนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีอสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้พระที่นั่งมังคลาภิเษก ที่ชื่อปราสาททองทรงโปรดให้ช่างจัดการก่อใหม่ ปีหนึ่งสำเร็จ ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จศักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่แปลงชื่อมาจากมังคลาภิเษกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพงชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้น หาต้องถึงขยายกำแพงวังไม่

หรือจะคิดว่าพงศาวดารตอนนั้นกล่าวคำฟั่นเฝือ คราวที่ขยายกำแพงวังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้างเสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๙๙๔ ก่อน ปราสาท ที่กล่าวชื่อมาเมื่อศักราช ๙๙๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้องขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ทั้งกำแพงข้างก็มีแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ปีที่ต้องยกกำแพงวังออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์นี้เอง ด้วยมีรอยขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะเป็นได้

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อศักราช ๑๐๔๙ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็นคู่อยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและทำระหัดน้ำฝั่งท่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้ว แล้วให้ทำพระที่นั่งทรงปืนที่ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้าและทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหาโภคราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตก เป็นปราสาทจตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อิฐที่ก่อใช้ขนาดเดียวและ

ก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ คือก่อมีแลงสลับเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ ว่าก่อแข็งแรงมั่นคงดี จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำบ้าง เป็นแต่เปลี่ยนรูปและลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ตรงมุขด้านหลังพระมหาปราสาทก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้างแท่นด้านในฝังท่อดิน ต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนลึกเป็นที่ขังน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แถวนี้ พบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่าในที่นี้เองจะเป็นอ่างแก้ว ที่จะก่อเขามอมีน้ำพุเป็นที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา ถ้าทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้าทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง และบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะได้กระมัง ที่มุมสระด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่ง กว้าง ๙ วา ๒ ศอก ยาว ๑๐ วาศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนคะเนว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อดินเผาฝังลงมาที่พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอก ยาว ๑๑ ศอกคืบ ลึก ๑ ศอก แท่นอิฐสูงนั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำสำหรับไขไปพุในที่ต่าง ๆ แต่มีวิธีที่จะเอาน้ำขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็น ที่ท้ายสระด้านตะวันตกมี

สะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงปืนกว้าง ๒ วา ปักเสาเรียง ๓ แถว เสานั้นทุกวันนี้ในฤดูแล้ง น้ำในสระงวดก็ยังเห็นได้ และสะพานใหม่ซึ่งทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมปักเสาริมเสาเก่า แต่ด้านตะวันออกที่จะข้ามจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาสู่พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาทพระวิหารสมเด็จนั้น ก็คงต้องมีสะพานอีกสะพานหนึ่งเป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่ทำขึ้นใหม่ในด้านนี้เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็ย้ายไปปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระด้านใต้นอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มีรากตึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นตำหนักตึกเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พ้นบริเวณตำหนักตึกลงไปด้านใต้ มีกำแพงกั้น แบ่งเขตข้างหน้าข้างใน ต่อจากกำแพงหลังวังด้านตะวันตก ตรงไปจนจดฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนด้านตะวันตกมีรากตึกคงเป็นตำหนักสระแก้ว และตำหนักศาลาลวดก็จะอยู่ในแถวนั้น เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกศ พระตำหนักสวนกระต่ายที่ขุนหลวงหาวัดประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรมพระราชวังบวร ก็คงจะอยู่ต่อลงไปที่มุมพระราชวังตอนตะวันตกด้านใต้ท้ายวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จะทำนองพระตำหนักสวนกุหลาบ แต่ยังไม่ได้ขุด ยังบอกรูปไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไร

เหตุซึ่งพระเพทราชามาประทับอยู่ด้านหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วยวังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกศก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ ด้านหน้าวังเก่าคงจะร่วงโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีฉนวนอยู่หลังพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ตรงไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึงตรงที่มุขกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ในระยะนั้นถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นฉนวนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ เรียกว่าฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงด้านริมน้ำลงที่ขนานน้ำประจำท่า เรียกว่าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ตัวสะพานท่าพระฉนวนน้ำนั้นเป็นรูปตรีมุขหลังคาซ้อน มุงกระเบื้องละบูรปลูกฟูก ถือปูนตามปั้นลม มีลายปั้นเป็นนาคราช ศีรษะเลี้ยวเลิกพังพานลงมาจดเชิงกลอนแทนหางหงส์ ใบระกาปั้นเป็นกระจังรูปเทพนมถวายกร บนหลังคาหน้าบันที่อกไก่ ปั้นเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบันด้านข้างเหนือที่เรือประทับ ปั้นเป็นรูปนารายณ์สี่กรทรงครุฑ หน้าบันด้านข้าง ปั้นเป็นรูปเทพสุริยมณฑล สถิตในบุษบกมหาพิชัยราชรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่าฉนวนมีกำแพงฉนวน ๒ แถวเนื่องขึ้นไปจดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวนชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก

ถัดประตูนั้นเข้าไปในพระนคร ก็เป็นกำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจดประตูหาที่กำแพงเขื่อนเพ็ชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูหาภพชล ที่คนเรียกว่า ประตูฉนวนใน ยายจ่าแว่นรักษาอยู่ที่ศาลาดินภายในประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูหูช้างข้างละประตู สำหรับปิดกั้นกันคนไว้ ที่ ๆ ปลูกสะพานพระฉนวนในคราวนี้ ก็ปลูกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมทีเดียว เพราะถมดินทำถนนใหม่ออกมาริมน้ำ ในที่นี้เดิมคงจะเป็นในแม่น้ำ สะพานใหม่นี้คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่เก่าคงจะราวมุมกำแพงวัดใหม่ ซึ่งพระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๓ นั้น ต่อขนานน้ำประจำท่าลงไปทางท้ายสนามที่ริมน้ำ มีฐานอิฐก่อยื่นออกไป เข้าใจว่าเป็นที่ตั้งระหัด

อนึ่งในกฎมนเทียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามไชย สนามจันทร์ และพิมานรัถยา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอดฟ้ากล่าวว่า พระที่นั่งพิมานรัถยา เป็นหอพระข้างหน้า ท้าวศรีสุดาจันทร์ออกไปเที่ยวเล่น พบกับพันบุตรศรีเทพ ก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลื่อนให้เป็นขุนวรวงศาธิราช และคิดอ่านกำจัดพระยอดฟ้า ยกราชสมบัติให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่งพระที่นั่ง ที่มีชื่อมาในบานแผนกกฎหมาย นอกจากพระที่นั่งมังคลาภิเษก หรือพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งเบญจรัตน์แล้ว

ยังมีชื่อพระที่นั่งมงกุฎพิมาน พระที่นั่งบุษบกมาลามหาปราสาท พระที่นั่งดิลกมาลามหาไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งจัตุรมุขมหาปราสาท พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งท้องพระโรงตรีมุขบังตรา, พระเสาวคนธกุฎี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่ามานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษ ในส่วนพระมหาปราสาท บางชื่อก็จะเป็นชื่อเฉพาะพระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมีแต่องค์ใดจะอยู่ที่ใด เหลือวิสัยที่จะเดาชี้

ตำหนักหนองหวาย

ตำหนักหนองหวาย ที่พระพุทธเจ้าเสือครั้งยังเป็นกรมพระราชวังบวร ลวงเจ้าพระขวัญไปสำเร็จโทษนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวาย เห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

ตำหนักน้อยใหญ่เรือนโรงห้วยคลังต่าง ๆ คิดว่าจะเป็นเครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อขุดลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเถ้าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ขั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมายืนอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จ

พระนารายณ์ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องปืนที่พระพาหุ สมเด็จพระนารายณ์ต้องปืนที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชา กลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระราชวังได้ ตอนนี้คิดว่า ศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมงคลสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ได้โปรดให้สร้างศาลาลูกขุนในซ้ายขวาขึ้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมาด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราวจะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวาลย์ รับสั่งให้หากรมพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่ง เสด็จมาจะขึ้นฉนวนวังหน้า มหาดเล็กที่ล่วงหน้ามารับเสด็จกราบทูลว่า ประตูเสาธงไชยปิด จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่า ประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่องลงมา เสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสลี่ยงมาถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศรีพวังกราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓ หลังแฝด มีช่อฟ้าหางหงส์หน้ามุขชะโงก มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุน

สำหรับพิสูจน์ลูกความให้ดำน้ำในสระนั้น แต่พื้นที่ในพระราชวังชั้นนอกก็หามีสระที่ควรจะดำน้ำได้ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวายก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในฤดูแล้ง ถ้าจะให้สระหนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะดำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา แต่พิเคราะห์ดูสระนั้น เห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ดำน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำใหญ่ เพราะในคำโองการที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แช่งให้ผีสางจระเข้เงือกงูเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีเค้ามูลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนี้นักปราชญ์ทั้งหลายได้ยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคนที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือภูมิลำเนาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็นการเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสูจน์ตัว กล่าวว่าพิสูจน์ดำน้ำที่หน้าท่าฉนวน จึงเห็นว่าการพิสูจน์ดำน้ำ ไม่ได้ดำในวัง ถึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระขังน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลาหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอกไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในที่นี้เมื่อขุดวังได้พบดินประจำผูกสำนวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางก้อนก็มีรอยหยิกเล็บมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย ดินประจำผูกสำนวนจึงสุกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมงคลสุนทรนั้น ขุดพบรากก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรง(๑)รับสั่งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแถวนอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชสาส์น

ได้ขุดพบรากตึกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วาเป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนี้น่าจะเป็นหอแปลพระราชสาส์น

โรงช้าง

อนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า ริมสนามภายในกำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อได้ตรวจดู ก็พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาวเป็นแถวเนื่องกันไป บางทีจะเป็นพื้นโรงช้างก็ได้

---

(๑) คือสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแซงม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอก ตั้งต้นแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กั้นต่อจากกำแพงเมืองที่ริมท่าคั่น ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ พอหมดเขตวัด จึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลียบขึ้นไปริมคลองท่อบรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกั้นต่อจากกำแพงเมืองที่ใต้ประตูท่าปราบ ห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ๒ เส้นเศษ ขึงตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักวรรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์อีกสายหนึ่งกั้นจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็นข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์ตอนใต้เป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระแก้วและสวนกระต่าย กำแพงสายนี้เมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วเลี้ยวขึ้นมาข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จจึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรจบกำแพงวังชั้นในด้านตะวันออกด้านเหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกั้นต่อจากกำแพง

วังชั้นในด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์กับพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์บรรจบกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอก เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีเศษ สูงขนาดปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ กำแพงชั้นในคิดว่าจะสูงในราวนี้ แต่เห็นจะบางกว่า

ป้อมรอบวัง

ป้อมที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือป้อมท้ายสนม ป้อมท่าคั่น ป้อมศาลาสารบาญชี ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร ป้อมมุมวัดรามาวาส ป้อมสวนองุ่นแต่ ๖ ป้อมเท่านั้น แต่เมื่อได้ตรวจดูพื้นที่ พบเค้าป้อมที่ปากคลองท่อ เป็นป้อมกำแพงเมือง อยู่มุมวังด้านหลังข้างเหนือ คงเป็นป้อมท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี คิดว่าคงจะมีอีกป้อมหนึ่ง แต่ที่นี้ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตในรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงป้อมริมท่าวัดธรรมิกราช คือที่ชื่อป้อมท่าคั่น เป็นป้อมมุมวังด้านหน้าข้างเหนือ ต่อไปด้านตะวันออกคงมีป้อมศาลาสารบาญชีอยู่กลางระยะกำแพง แต่ยังขุดค้นไปไม่ถึง พ้นจากป้อมนี้ไป ก็ถึงป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎมนเทียรบาลว่า พ้นป้อมศาลาสารบาญชีไปแล้ว ถึงป้อมศาลาพระมงคลบพิตร แต่ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร จึงถึงป้อมมุมวัดรามาวาส เห็นว่าน่าจะเรียงชื่อไขว้ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมงคลบพิตร

อยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่อยู่หน้าวัดพระราม เมื่อป้อมมุมวังเรียกว่า ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร แล้วป้อมต่อเข้าไป จะเรียกป้อมมุมวัดรามาวาสไม่ได้ เพราะหมดอาณาเขตวัดพระรามแล้ว จึงเห็นว่าป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้ คงเรียกป้อมมุมวัดรามาวาสเป็นแน่ ต่อมาข้างด้านใต้มีอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียรบาลก็จะต้องเรียกว่า ป้อมมุมวัดรามาวาส แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่าในกฎมนเทียรบาลลำดับชื่อคลาดเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าป้อมนี้คงเป็นป้อมศาลาพระมงคลบพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลบพิตร ต่อมาถึงมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง แต่ไม่ได้พบที่มาว่าจะมีชื่อเสียงอย่างไร ต่อลงไปที่มุมวังด้านข้างหลังข้างตะวันตก ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นป้อมสวนองุ่น รวมทั้งหมดคงจะมี ๘ ป้อม

รูปป้อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นป้อมมุมวัง ก็ก่อยื่นออกไปจากกำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นป้อมกลางวัง ก็ก่อยื่นออกไปเป็นเหลี่ยมรูปรี ในป้อมชั้นบนคิดว่าจะปูกระดาน เพราะพบรูรอดอยู่รอบข้างแต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคูหาออกจากกำแพงวังเข้าไปในป้อมได้ ที่ใต้กำแพงป้อมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างในกว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียวไปถึงข้างนอก

เป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับสอดปากกระบอกปืนออกมายิงข้าศึกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูวัง

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือประตูฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก ประตูเสาธงไชย ประตูช้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูวังชั้นนอก และได้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มีชื่อประตูท่าปราบอีกประตูหนึ่ง ใต้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนม ก็คงจะมีประตูอีก ด้วยได้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมาในกรุงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวัดด้านริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุด ๓ ประตู ด้านหน้าวังชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็นประตูจักรมหิมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปลังกาว่าดังนี้ " ณ วันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอก จัตวาศก เพลาย่ำฆ้องแล้ว ๖ บาท เชิญพระมณฑปพระพุทธรูปหีบพระธรรม และพระราชสาส์นและเครื่องมงคลบรรณาการลง ณ ฉนวนเท่าขึ้นใหม่ณท่าคั่น แล้วเชิญพระมณฑปใส่พระราชสาส์น เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิมานไชย พระอุบาลี ๑ พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อันดับ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผ้าแดง

ไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศิริวัฒนบุรี" ต่อไปจนสุดมุมวังด้านหน้าข้างใต้ก็มีเค้าประตูอีก ๒ แต่ชื่อไรไม่ได้ความ เลี้ยวมาข้างวังด้านใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง, ซึ่งอยู่มุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อนครไชย ซึ่งเป็นฉนวนออกพระเมรุ ที่พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไปในด้านข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไปออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็นประตูฉนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ ด้านหลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ก็มีประตูซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูหูข้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีประตูหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เลี้ยวไปด้านตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรรยงก์ ก็มีประตูมหาโภคราช ตามระยะที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีก แต่ยังขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะลงไว้ก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่างพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีประตูหนึ่ง มาถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระวิหารสมเด็จ มีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทร เพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรนั้นก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรม ไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ

ครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้ คงจะเลี้ยวมาข้างขวา ก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็นอันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลมาจับพระเชษฐา ก็กล่าวว่าขึ้นที่ประตูไชย มาพ้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้น ประตูกำแพงชั้นในประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อน ประตูนั้นต้องเป็นประตูมงคลสุนทร ประตูแสดงราม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป แต่คงอยู่นอกกำแพงคั่นสายในประตูอื่นที่มีชื่อมา เช่น ประตูพระพิมเนศวร ประตูศรีสรรพทวาร ประตูพลทวาร ก็คงเป็นประตูชั้นในที่กำแพงคั่นท้องสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูตัดขวา และที่แถวสระแก้วก็มีประตูตัด คิดว่าจะเป็นประตูหูช้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูซุ้ม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้างริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจดูในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตู มีรอยบักล้ำไปทางข้างกำแพงข้างนอกข้างใน, และไม่มีกระเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นในด้านหน้าคงเป็นยอดปรางค์ ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและซุ้มชั้นยอดก่ออิฐเป็นปรางค์ กระเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอีกรูปหนึ่งคงเป็นหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ ซึ่งยังเห็นอยู่จนทุกวันนี้ ประตูตัดนั้นก็คงเป็นประตูหูช้าง เห็นจะ ๔ อย่างเท่านี้

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ที่นอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ ในที่ว่างต่อพระวิหารแกลบออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิมแต่ครั้งพระบรมศพ สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่า ทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระรามครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ในลานซึ่งได้กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองท่อเรียกว่า คลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่คุกขังนักโทษ พ้นเกาะคุกออกไปริมถนนตะแลงแกงหน้าวัดเกษเป็นที่หอกลอง โคนเสาหอกลองยังเหลือจมดินอยู่ เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกลองตรงไปวังหลัง มีสะพานข้ามคลองท่อเดี๋ยวนี้เรียกสะพานรำเหย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคุก น่าจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ที่ใต้วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือมองสิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศส เข้ามาเจริญทาง

พระราชไมตรี ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช ก็ลงไว้ในที่ตรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือป้อมเพ็ชรขึ้นมา ตรงหน้าวัดพนัญเชิงข้ามเป็นอู่เรือทะเลด้วย อนึ่ง ในที่ระหว่างตั้งแต่วัดเชิงท่าไปวัดพนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบต่อกันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำรางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้านเรียกกันว่า คูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอู่ที่เอาเรือหรือมาดเรือพระที่นั่งไว้ และจะมีเหตุขึ้นอย่างไร ซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มาดเรือที่อยู่ในอู่นั้นร้อง จึงเลยเรียกว่า คูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลายปีมาแล้ว มีผู้ขุดหลุมจะปลูกเรือน ได้พบเรือจมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่อาจปลูกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือกระบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพราญี ยกทัพเข้าตีกรุง ในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์นั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง, ไชย, ศรี, กราบ และเรือดั้ง เรือกัน เรือศีรษะสัตว์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับทั้งกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคู พม่ายกลงไปตีท้ายคูแตก แล้วเผาเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ ครั้นเมื่อมังมหานรธากับเนเมียว ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้ความว่าปะกันวุ่น แม่ทัพทางใต้เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตะเข้ที่ท่าดินแดง ชักเข็นไปลงลำน้ำสมิ ออกปากน้ำเมืองเมาะตะมะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะ

ลำหนึ่ง แต่ปืนพระพิรุณซึ่งพม่าเอาไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น พม่าเห็นว่าใหญ่นัก จะขนบกชักลากไปไม่ไหว จึงเข็นเข้าที่วัดเขมา เอาดินดำบรรจุเต็มกระบอก จุดเพลิงระเบิดเสีย เก็บแต่ทองไป อนึ่งโขนเรือพระครุฑพาห ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ทุกวันนี้ ก็คงจะเป็นโขนที่ตัวเรือชำรุด จะอยู่ต่างหากหรืออย่างไร จึงไม่เป็นอันตราย เมื่อกรุงแตกแล้ว จึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้ นับถือเป็นเทพารักษ์ เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้บนกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ ที่อู่เรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลูแบร์ ที่แถวนั้นบัดนี้มีทรายมูลขึ้นเป็นพื้นสูงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีมานี้ เจ้าของบ้านขุดบ่อที่หลังเรือนพบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่ง กว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคล่อมอยู่มาแต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าถึงฤดูแล้ง น้ำในบ่องวดแล้ว ไปดูเมื่อใด ก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร เดิมจะอยู่ที่ใด พงศาวดารไม่ได้กล่าว พึ่งมากล่าวในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อได้ราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายณ์ราชนัดดาเป็นอุปราช เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่

พระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้ สมเด็จพระนารายณ์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นมหาอุปราช เสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพ็ชร ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่มิได้ว่าให้ชัดว่า โปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เป็นอันเข้าใจได้ว่าคงประทับอยู่ที่วังจันทร์นี้ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพร ประดิษฐานในที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทร์เกษม จนถึงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุลศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ข้อที่สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวร ไม่เสด็จลงไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวงเพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมาภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้วจึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์

เป็นกรมพระราชวังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทร์เกษม ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทร์เกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้มีมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การของขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบวรสถานมงคลคือวังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นแคบ ภายหลังจึงยกวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรงของพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความเพียงเท่านี้ แต่ก็มิได้ระบุบอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใด และวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร แต่เมื่อได้พิเคราะห์ตรวจค้นความในพระราชพงศาวดารให้ถ้วนถี่แล้ว จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งพระมหาอุปราชแต่เดิมมา เป็นเจ้าครองเมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังในชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และ

ต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุน เดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตอยู่ ณ วังใหม่ คำที่เรียกว่า วังใหม่ ในที่นี้ คงจะหมายว่า วังนั้นพึ่งแรกสร้าง และวังซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้น จะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จมาก็คงไม่ใช่น้อย จะเที่ยวยุ่มย่ามละเล้าละลุมไปถึงข้างวังหลวง ก็จะพาให้มีเหตุคนสงสัย วังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านข้อหน้า คือที่วังจันทร์เดี๋ยวนี้ จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแถวนี้เดิมเป็นที่ชานพระนคร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า อยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี พึ่งมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแถวนั้นก็คงจะเปลี่ยวว่าง ไม่ใคร่มีบ้านเรือนราษฎร และด้านข้อหน้านี้เป็นด้านสำคัญ ทัพมอญ พม่า เขมร มาคราวใด ก็มักจะเข้าตีทางด้านนี้ เพราะฉะนั้น จึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่นายโตเข้ามาตั้ง สำหรับจะได้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวร

พาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระราม มาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติ พระยาพระราม อยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติ พระยาพระรามมาอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติ พระยาพระราม เป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ให้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าว่าด้วยไม่ไว้ใจ ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกชื่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะกล่าวให้รู้ว่า พวกพระยาเกียรติ พระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสนนั้นด้วย

ข้อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวร ก็ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหาอุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวร เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้ กระทำให้ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อ

เสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช พระเจ้ากรุงหงสาวดีกวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาได้เสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎรซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่ก็คงจะไม่ได้มากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมีไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าละทิ้งให้คงท้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียกเข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่ สู้กวาดต้อนเอาราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุงแห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุง หาได้ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราชผู้ครองเมืองพิษณุโลก ได้ประทับอยู่ที่พระราชวังนี้แล้ว วังนี้ก็ต้องนับว่าเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มีชื่อว่าวังจันทร์นั้น ก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกมาสวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จักชื่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่ง ชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจากเหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ข้อหน้า และเป็นด้านหน้าของพระราชวังหลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์ มีพระที่นั่งจตุรมุข พระที่นั่งพิมานรัถยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มีโรงช้าง โรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วังก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลังมามีราษฎรทำไร่ปลูกต้นน้อยหน่า มาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัถยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับสำหรับในเวลาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาประพาสกรุงเก่า ทรงเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้ใช้ที่โรงละคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดี๋ยวนี้ เป็นโรงทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้ายให้กองทหารออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อม

พระที่นั่งพิมานรัถยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคด สำหรับใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อ ณ วันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งพิมานรัถยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรงเปิดให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลัง ตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้าวัดกษัตราข้าม วังนี้พึ่งมีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราธิราช เป็นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเงียบไป ไม่ได้ออกชื่อเสียงอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ประทับอยู่ ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็นกบฏ จึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาวดารว่า เป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาลนั้นว่า เป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้นายจบ คชประสิทธิ์ ทรงบาศขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลังรับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแคลงพระทัยว่า จะเป็นศัตรูราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่ง

วังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เงียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือองค์อย่างไรก็ไม่ได้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพ็ชร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามวิเศษเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ) นั้นโปรดให้เรียกว่าพระบัณฑูรน้อย พระบัณฑูรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรืออย่างไรก็ไม่ได้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้ แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไปถึง เป็นแต่ได้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ที่จะเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดังหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่งกล่าวด้วยกษัตริย์ หรือพระอัครมเหสีและพระราชธิดา เสด็จออกชมสวนแล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และยวดยานอย่างแบกหามสำหรับไปทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็คงจะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนนไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะแห่แหนเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่ง เมื่อมีพระราชอุทยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็นที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมา การเสด็จประพาสพระราช

อุทยานภายนอกคงจะงดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกลัวภัยอันตราย หรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สวนและวังนั้นก็จะทิ้งเริศราอยู่ แต่ด้วยวังในสวนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็เห็นจะออกทรงเสียดาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใดมีความชอบยิ่งใหญ่จะให้เป็นตำแหน่งธรรมดา ก็เห็นว่าไม่สมควรแก่ความชอบ ครั้นจะให้เป็นถึงพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ ด้วยที่ไม่ว่างหรือบารมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง และคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเป็นด้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่า วังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบางทีจะร้างเสียก่อนกรุงแตกก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกลื่อนเกลี่ยที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการทหารมณฑลกรุงเก่า กรมยุทธนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวนหลวงสบสวรรค์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำหนักเครื่องไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่ใคร่มี คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจค้นมา ก็พบวังเดียวที่กำแพงก่ออิฐ และมีรากตำหนักเป็นตึก วังนั้นอยู่ริมคลองบ้านบาตร ตรงหลังวัดพิชัยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม

ได้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธาราม แต่แตกกระจาย ตัวอักษรกระเทาะ อ่านไม่ได้ความเสียมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า วัดนี้เดิมชื่อวัดเพ็ชร แต่ชำรุด เจ้าฟ้ารัศมีศรีสุริยวงศ์พงศ์กษัตริย์ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่า วัดโพธาราม จึงเห็นว่าวังนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้ารัศมี แต่ชาวบ้านเรียกกันว่า วังเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ คิดดูตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัดเป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติแด่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศน์กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว โปรดตั้งนายบึ่น พี่เจ้าจอมเพ็ง เจ้าจอมแม้นพระสนมเอก เป็นพระยาราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิม น้องชายของเจ้าจอมทั้ง ๒ เป็น จมื่นศรีสรรักษ์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ทะนงองอาจถือตัวว่าเป็นคนโปรดปราน เข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าอลองพราญี่มาติดพระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูลขอให้ขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวช

ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรี จมื่นศรีสรรักษ์มาจำไว้ ให้มีกระทู้ถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คบหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นสัตย์แล้ว ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนคนละ ๕๐ ที จำคงไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชมนตรี (ปิ่น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูชัย แต่จมื่นศรีสรรักษ์อยู่มา จนถึงขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์โปรดให้พ้นโทษ และโปรดให้คงฐานันดรศักดิ์เดิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชมนตรีทำวุ่นวายขึ้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่วังเจ้าฟ้ารัศมีก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดยอด พงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่า เพลิงไหม้ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายต่อตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกตะแลงแกง ไหม้ลามลงไปป่าตองโรงครามฉะไกร ๓ วันจึงดับ มีบาญชีเรือนโรงศาลากุฎีวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป ด้วยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือน

มาก ในกฎมนเทียรบาลว่าด้วยแบ่งท้องที่มีความว่า แต่หอกลองถึงเจ้าไสยและตลาดยอดแขวงขุนธรณีบาล แต่ตลาดยอดจะอยู่ที่ใดในเวลานี้ ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของมองสิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงไว้กับที่ด้านใต้ต่อศาลพระกาลลงไป ว่าเป็นตลาดแต่จะใช่ตลาดยอดหรือมิใช่ ก็ยังไม่มีใครรับรอง แต่อย่างไรก็ดีที่นั้นคงเป็นตลาดจริง และตลาดยอดนั้น ถ้าจะคะเนตามตัวหนังสือ ก็คงอยู่ราวด้านตะวันตก เยื้องไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็นตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่านประตูจีนมาประตูเทพหมี เห็นที่จะเป็นตลาดตึกบ้าง ด้วยมีเค้าอยู่ในย่านถิ่นที่ประชุมชนพลเมือง นอกจากที่ได้ว่ามานี้ก็คงจะมีตลาดบก ตลาดน้ำอีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ท่า

ท่าที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎมนเทียรบาล ก็คือขนานน้ำประจำท่า หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่ง สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พ้นขนานน้ำประจำท่าขึ้นไปก็ถึงท่าคั่น หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอย เป็นท่าขึ้นที่มุมพระราชวังหลวงด้านหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่า ท่าคั่น ก็คือ ท่านี้คั่นอาณาเขต

ที่อื่นกับพระราชวัง และที่เรียกว่า ท่าคอย ก็คือ เรือข้าราชการที่มาส่งนายขึ้นท่าเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอยรับจนกว่านายจะกลับ ต่อท่าคั่นหรือท่าคอยขึ้นไปถึงท่าสิบเบี้ย ท่านี้เล่าต่อกันมาว่า เป็นที่เรือจ้างรับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ เบี้ย ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้วกลับมาก็ต้องเสีย ๑๐ เบี้ย จึงเอาชื่อ ๑๐ เบี้ยมาเรียกเป็นท่า พ้นท่าสิบเบี้ยขึ้นไปก็ถึงท่ากลาโหม ท่านี้ว่าเป็นท่าช้างลงอาบน้ำ ที่เรียกว่า ท่ากลาโหม นั้น ก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราวใด บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะได้อยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่ใช่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะเดาที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช้าง ด้วยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคยว่ากรมพระคชบาลรวมอยู่ด้วย พึ่งจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลังที่ได้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่า ตำแหน่งกลาโหมต่อไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พ้นท่ากลาโหมขึ้นไป ก็ถึงท่าทราย ที่ท่านี้มีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มากน้อยก็เป็นทรายทั้งพื้นที่ ท่าทรายนี้ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพม่ามาล้อมกรุงครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากปืนปราบหงสาออกไปตั้งที่ท่าทราย ยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์ ยิงกระสุนแรก ประจุดินน้อย ต่ำไป ถูกตลิ่ง

ครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อจวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดลามไปถึงสะพานช้าง คลองประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไปติดป่ามะพร้าวและป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบุรณะ วัดมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัททันต์ จำนวนเรือนโรงกุฎีวิหาร ว่าไหม้ถึงหมื่นหนึ่งเห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาปืนตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัดอื่นบังหน้า ทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มี แต่ชื่อวัดวิหารทอง วัดอินทาราม วัดโรงฆ้อง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรงท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดีข้อที่ว่าเอาปืนใหญ่ออกยิงพม่า คงเป็นความจริง เพราะพม่าตั้งค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำฟากเหนือ มาตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มจนถึงวัดหน้าพระเมรุ แถวหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่นางปลื้มลงมาเชิงเทินดินที่พม่าพูนขึ้น สำหรับเอาปืนตั้งจังกายิงพระนครก็ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เป็นวัดในพระราชวังไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยกวังทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จะได้ทรงสร้างอะไรไว้บ้างก็ไม่ได้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์

ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้า ไว้ในพระมหาสถูป น่าจะเป็นพระเจดีย์ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้น ก็คงจะได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน(๑) อนึ่ง ในแผ่นดินนั้นทรงพระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์ถวายพระนามว่า พระศรีสรรเพ็ชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารใหญ่หลังกลาง ครั้นเมื่อกรุงเสีย พม่าข้าศึกเอาไฟสุมลอกทองคำพระพุทธรูปไปหมด ภายหลังผนังพระวิหารพังทับองค์พระก็ชำรุดแตกแยกร้าวราน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพ ฯ จะทรงปฏิสังขรณ์ก็เหลือกำลังที่จะให้ดีได้ ด้วยยับเยินมาก จึงเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญ์ วัดพระเชตุพน

---

(๑) การสืบสวนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันออกกับองค์กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวันออกบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางบรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้นบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ สร้างระยะห่างกันถึง ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์ จึงมีรูปและลวดลายต่างกันทีเดียว

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฐิเจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปจตุรมุขตามมุขทั้ง ๔ ประดิษฐานพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือนพระเจดีย์ และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิด้วย ในตอนหลังที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมดจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวมบรรจุไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จะมีพระอัฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้ว เห็นเจดีย์องค์หนึ่งเป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดด้านตะวันตก เจดีย์องค์นี้หักพังทำลายลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกศดีบุกปิดทองบรรจุอัฐิเล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในตรุที่ตั้งโกศ มีเปี้ยจั่นวางเรียงรายหลายสิบเบี้ยด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้ายจระนำ สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านายเข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าจะเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราว เมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมด หลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ออกไปมีตึกหลังหนึ่ง รูปทรงสัณฐานคล้ายโบสถ์ กรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่าชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีเค้ามูลเป็นวัดเลย ด้วยมีแต่ตึกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหามีไม่ ชาวบ้านที่สูงอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดดูก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่ประดิษฐานพระมงคลบพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้างนอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลบพิตรองค์นี้เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อจุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่งประดิษฐานอยู่เดี๋ยวนี้ และโปรดให้ก่อพระมณฑปสวมได้ด้วย ถึงแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้องยอดมณฑป ติดเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนโทรมลงมา ต้องพระเศียรพระพุทธรูปหักสะบั้นตกลง ณ พื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหาร แต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จมาในแผ่นดินพระบรมโกศ จึงปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียรพระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมงคลบพิตรองค์นี้ มีอยู่เฉพาะแต่พระวิหาร ในกฎมนเทียรบาลเรียกศาลาพระมงคลบพิตร หาใช่เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์ และที่มีชื่อมาในพงศาวดาร

๑. วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมุมพระราชวังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาว่า พระเทพกวีเป็นเจ้าอาวาส

๒. วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างในที่พระสารีริกธาตุปาฏิหาริย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพานถ่านฟากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศา สังฆราชาธิบดี เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สถิตเป็นประธานสงฆ์

๓. วัดราชบุรณะ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพ เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา อยู่ฟากถนนต่อเชิงสะพานถ่าน ด้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔. วัดราชประดิษฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเฑียรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประตูข้าวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๕. วัดวังชัย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖. วัดสบสวรรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสุริโยทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่มุมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดสวนหลวงสบสวรรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗. วัดวรเชษฐ์ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรถทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ พ้นฝั่งคลองท่อฟากตะวันตก พระอริยวงศ์มุนีเป็นเจ้าอาวาส

๘. วัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ที่ป่าตองริมถนนฟากตะวันออก พระญาณสมโพธิ์เป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙. วัดพุทไธสวรรย์ สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อเสด็จลงมาสร้างกรุงอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้พระนครฟากตะวันตก พระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐. วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่า เดิมเป็นของพระนเรศวรหงสาสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระอาราม อยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งพระนคร

๑๑. วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ที่ตรงหน้าสถานีรถไฟกรุงเก่าฟากตะวันออก พระธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒. วัดชัยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้านพระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ฟากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาสเดิมชื่อพระอชิตเถระ ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถระ

๑๓. วัดชุมพลนิกายาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชนิเวศน์ที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุงเก่าจะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔. วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระอาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะมาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว พระศรีสัจญาณมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๑๕. วัดกุฎีดาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้งเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ฟากตะวันออกแถวหน้าสถานีรถไฟ แต่เยื้องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ส่วนวัดราษฎรก็มีสลับซับซ้อนรายเรียงกันไป เกือบจะไม่มีผู้ใดรู้จำนวนจริงได้ ว่ามีเท่าใดทั้งหมดเมือง เพราะเหตุวัดเหล่านั้นหักพังทำลายเป็นโคก และอยู่ในป่ารกเสียมาก การสร้างวัดของกรุงเก่าเป็นที่นิยมสร้างขึ้นสำหรับไว้อัฐิในวงศ์ตระกูล เพราะธรรมเนียมครั้งนั้น ใช้เก็บอัฐิไว้ทำบุญที่วัด หาได้เก็บไว้กับบ้านเรือนเหมือนดังทุกวันนี้ไม่ จึงเป็นว่า ผู้ใดมีกำลังก็ต้องสร้างวัดไว้สำหรับ

ตระกูลนั้น คงจะเป็นด้วยความข้อนี้ จึงมีคำปรัมปราเล่าต่อกันมาว่า ครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก ถึงสร้างวัดให้บุตรเล่น ถ้าบุตรผู้ใดไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อับอาย คำที่เล่ามานี้ เห็นจะได้มาโดยไม่เข้าใจความประสงค์ของคนชั้นเดิม และวัดในครั้งนั้น เข้าใจว่าจะร้างเสียแล้วมาก ถ้าจะเป็นวัดดีทั้งหมด ก็เห็นจะไม่มีจำนวนพระสงฆ์พอที่จะรักษาวัด คงเป็นวัดดีบ้าง ร้างบ้าง มาแต่ครั้งโน้นแล้ว

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้มาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดตองปุ ซึ่งเป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาดินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดา มาเหนือเพนียดลงหน้าวัดสามพิหาร วัดแม่นางปลื้ม ไปข้างเกาะกรุงด้านเหนือ วงลงไปด้านตะวันตก ด้านใต้ถึงป้อมเพ็ชรบางกะจะ ภายหลังมาคงจะได้ขุดคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ใต้วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือเพนียด เรียกว่า บางขวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเดินแรงจัดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดินทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดา ก็ดอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหา ใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะเห็นได้ว่า ตลิ่งเดี๋ยวนี้เป็นของงอกใหม่ ด้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งฟากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทองตลอดไปจนวัดศาลาปูน โบสถ์วิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้เข้า

ไปมาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไป ตลิ่งฟากตะวันตกข้างเมือง ทางใต้งอกออกไปมาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนป้อมเพ็ชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูขื่อหน้าแยกจากแม่น้ำที่เหนือป้อมมหาไชย ลงไปบรรจบป้อมเพ็ชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูขื่อหน้าแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตื้น จึงทำรอทำนบกั้นไว้ที่ปากคูตรงหน้าป้อมมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกันให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กัดให้ลำน้ำลึกอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมือง ที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำน้ำเดิมที่เพนียดนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกเพนียดวัดซองย้ายไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปเพนียด

ลำน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาดิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดตองปุ ทางนี้เป็นทางตรง น้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามพิหารตื้นขึ้น เมื่อกรุงเก่าจลาจลด้วยพม่าข้าศึก รอทำนบก็จะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตื้น ตลิ่งก็งอกออกมาทำให้เป็นที่แคบ จึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาดินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งแต่กรุงเก่ายังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้งพม่ามาตีกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ พม่าก็เอากองทัพมาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้แล้ว เหตุใดพม่าจะไม่เอากองทัพไปตั้งปิดทางไว้บ้าง และทั้งยังมีหลักฐานที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ฝั่งทางใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดเดียวก็หามิได้ ถึงวัดบรมวงศ์ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้า เป็นวัดโบราณ ก็เป็นวัดของแม่น้ำสายเดิม จึงเห็นว่า แม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้ว ลงบางนางร้า มาทุ่งบ้านนนทรี ออกปากน้ำพุทเลา บรรจบแม่น้ำสายที่มาจากแม่น้ำลพบุรี ที่มุมพระนครด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะได้ขุดคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยาที่เหนือกบเจา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากไห่ ปากคลองข้างแม่น้ำใต้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่า ขนอนปากคู และเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบุเรง) ยกกองทัพเข้ามาติดกรุง

ในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ ณ ที่นี้ มังมอดโอรสพระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานครตั้งปากน้ำพุทเลา นันทสุตั้งขนอนบางลาง พระมหาอุปราชากับพระยาตองอูยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบลชายเมือง ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพชัย ณ วัดช่องลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (๑) เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงรับพระป่าเลไลยก์มากระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอย เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาปืนพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภาขึ้นไปยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ ณ ป่าโมกข์ คลองหัวสะพานนั้น ครั้งเดิมคงจะลึกและกว้างมาก จึงมีเกาะ เรียกว่า เกาะมหาพราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ที่เกาะนั้น และเมื่อจุลศักราช ๙๖๐ ปี พระศรีศิลป์ซึ่งเป็นพระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็นพระราชภาคินัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้เป็นขบถยกพวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์ ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐—๖๐ ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดจุฬา ตำบลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัดคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำ บ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมา น้ำในคลองหัวสะพาน ก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

(๑) คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ชั้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านอริญญิก แล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมา คงจะขุดต่อจากบ้านอรัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัดสุวรรณดารามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้ จึงพาให้มีความคิดขุดคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่บ้านหันตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำเก่าที่บ้านช่องสะเดา ที่เรียกกันว่า คลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไปมาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทุ่งชายเคืองที่พระมหาอุปราชหงสาวดีมาตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับสมเด็จเอกาทศรถ เสด็จยกทัพเรือออกไปตีนั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมาคงจะได้ขุดต่อจากบ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคูขื่อหน้า เมื่อคูขื่อหน้าได้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สายรวมมาลงทางเดียวดังนี้ คูขื่อหน้าจึงกว้างลึก จนบัดนี้พากันเห็นว่าเป็นแม่น้ำเดิม เลยลืมนึกถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องที่

แบ่งแขวง

การปกครองท้องที่ในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที่ คือบริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุงเป็นหน้าที่กรมพระนครบาล การแบ่งเขตในกำแพงพระนคร เอาหอกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไสยและตลาดลอด แขวงขุนธรณีบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันตกไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกลองถึงป่ามะพร้าว ท่าชีถึงบางเอียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่หอกลองไปถึงประตูชัยและเจ้าไสย แขวงขุนธราบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกลองมาถึงบางเอียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่า แขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อออกชื่อนายแขวง มแต่ ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนอุไทย ขุนเสนาเป็นขุนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกับลำน้ำลพบุรี ไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงขุนอุไทยคงจะได้ว่าแต่ทิศเหนือต่อจากแขวงขุนนคร ทางใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนา คงจะได้ว่าในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงขุนอุไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

ต่อแขวงขุนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมีนายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่จะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่งก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อประดิษฐานกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา และยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ชื่อนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่งอื่นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะเรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาก็ขัดหู แต่ครั้นจะตั้งชื่อท้องที่ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่งมาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่า แขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในขั้นนี้ได้ความว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการเฉพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น ต่อมาว่าเป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครซีกซ้ายเป็นนครใหญ่ เอาซีกขวาเป็นนครน้อย แบ่งแขวงเสนาตอนเหนือเป็นเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวมแขวงในชั้นนั้นมี ๖ อนึ่ง แขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่แต่ในเกาะพระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลัง

ราชการ ผู้รักษากรุงจึงตัดเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุทัย ที่อยู่ใกล้กรุงยกเป็นเขตแขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อย เรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ[๑] เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่ก็กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่ แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่า อำเภอนครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือเรียกอำเภอนครน้อย ตอนใต้เรียกอำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลางเป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็น

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

อำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อยตอนเหนือกับเขตแขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาในแขวงเสนาน้อยตอนใต้ คงเป็นอำเภอเสนาน้อย รวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ อนึ่ง ในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝูงช้างอาศัยนั้น บริษัท ขุดคลอง และ คูนาสยามขุดคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวัง อำเภออุไทยใหญ่ จะตรวจตรารักษาการ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยกขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลานี้ (๑) ท้องที่ในกรุงเก่าเป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของ ต้องห้ามและผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปมาในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นปกตินั้น ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรดซึ่งเป็นทางแยก จากคลอง บ้านโพ เป็นทาง ไปถึงกรุง แห่งหนึ่ง ตะวันออกคิดว่าจะมี ในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำสักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางลาง ทางลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียกขนอนปากคู

---

(๑) คือในขณะเมื่อเรียบเรียงหนังสือนี้

ตอนที่ ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ สำมะโนครัวเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีจดหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือมองสิเออร์ลาลุแบร์ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ ได้สำรวจสำมะโนครัวพลเมืองซึ่งใกล้ต่อความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน ๑๙๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ดี ยังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลองและที่ใกล้กำแพงพระนคร ทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใด ก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาฝาคั่งอย่างกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา ในปัจจุบันนี้เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพยานที่ได้เห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ล่วงมาสัก ๑๐ วันนี้(๑) กรมยุธนาธิการระดมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามารับเสด็จพระราชดำเนินในกรุงเทพ ฯ จะหาที่ให้ทหาร

---

(๑) เมื่อขณะเรียบเรียงหนังสือนี้

พักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่งปทุมวัน

อนึ่ง บ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตดูตามพงศาวดารของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมืองทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นตึกสี่เหลี่ยมที่พระเพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กับตึกเจ้าพระยาคลังที่ป่าตะกั่ว จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมายความว่าพวกนับถือศาสนามะหะหมัด ชาวอาระเบียนคงจะเป็นชาติเปอร์เซียน (ไทยเรียกโครส่าน ตึกหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาธงทอง เมืองลพบุรีหนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตึกคชสารนั้นที่จะผิด ด้วยตึกหลังนั้นเป็นที่พักราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตึกโครส่าน แต่นานมาแปลกันไม่ออกก็หันลงไปเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตึกบ้าง แต่พวกญี่ปุ่นหากล่าวไม่ เห็นจะเป็นเรือนไม้ ด้วยไม่เคยเห็นรากตึก บ้านเรือนตึกรามของชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวิลันดากับญี่ปุ่นอยู่ที่ริมแม่น้ำตำบลปากน้ำแม่เบี้ยใต้ป้อมเพ็ชร แต่คนฝรั่งเศสเกี่ยวข้องรับราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทานพระราชานุญาตให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยังมีซากติดต่อมาจนปัจจุบันนี้ พวกอังกฤษและชาติอื่นจะ

อยู่ที่ใดไม่ได้ความ แต่เห็นว่าจะอยู่แถวเดียวกับพวกวิลันดากระมัง ถ้าจะคิดเทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะมีผิดกัน คือแต่เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนคร บ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคนแต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่าง ๆ ผู้คนพลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

ตอนที่ ๖ ขุดวัง

รื้ออิฐกรุงเก่า

เมื่อกรุงเก่าร้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราช ประดิษฐานกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา จะทรงสร้างพระนครใหม่ (คือกรุงเทพมหานครเดี๋ยวนี้) โปรดให้รื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่า ไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร เจ้าหน้าที่ผู้ถูกเกณฑ์คงจะไม่รื้อแต่เฉพาะกำแพงป้อมปราการ คงจะรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐานตำหนักน้อยใหญ่ห้วยคลังลงไปหมดแต่ในครั้งนั้น และการที่โปรดให้รื้อป้อมกำแพงกรุงเก่าเสียนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเกรงไปว่า ถ้าทิ้งไว้เกิดมีผีบุญเข้าไปทำบ้าแผลงฤทธิ์อยู่ในเมือง ก็จะต้องปราบปราม ทำให้ต้องเสียชีวิตผู้คนและป่วยการเวลา ถ้ารื้อเอาออกเสีย ก็จะได้อิฐมาใช้เป็นประโยชน์ในการสร้างพระนคร ทุ่นจำนวนที่จะต้องทำใหม่ได้อีกมาก และถึงแม้จะมีข้าศึกศัตรูเกิดขึ้น ก็ไม่ต้องมีความวิตกเพราะอาจปราบปรามได้ง่าย ด้วยปราศจากที่กำบังแล้ว และที่พระราชวังตั้งแต่นั้นมา ก็คงจะไม่มีสิ่งอันใดเหลือ และคงจะเป็นแต่โคกแต่เนินอิฐหักกากปูนทั่วไปทั้งวัง นานมาก็เกิดหญ้าและต้นไม้งอกขึ้นแล้วเหี่ยวแห้ง ตายทับถมอยู่บนกองอิฐหักกากปูน เกิดเป็นมูลดินขึ้นข้างบนอีกชั้นหนึ่ง ราษฎรเห็นเป็นที่ว่าง ก็พากันไปปลูกต้นไม้ทำสวน

ปกครองเป็นเจ้าของ ขุดคูเป็นร่องทำรั้วกั้นกันตามเขตเจ้าของที่ ทำให้รากสถานที่ในพระราชวังยับย่อยทำลายลงไปอีก และยังซ้ำเมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราชประสงค์แลงมาก่อพระปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ (คือบรมบรรพตเดี๋ยวนี้) ที่บางแห่งที่ก่อด้วยแลง ซึ่งยังเหลืออยู่สูงกว่าพื้นดินมาจากถูกรื้อในคราวแรก ก็ถูกขุดรื้ออีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นอันที่จะเรียกได้ว่าเกือบสูญหมด

สร้างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระราชวังที่กรุงเก่าเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ควรจะให้มีที่ระลึกไว้ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรมเป็นแม่กอง เสด็จขึ้นไปทำปราสาทขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท และได้เสด็จ พระราชดำเนิน ขึ้นไปทรงก่อพระฤกษ์ที่ปราสาทใหม่ ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแล้วเสร็จจะได้จารึกพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติ ณ พระนครทวาราวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระมหาปราสาท ให้เป็นที่เคารพแก่อาณาประชาราษฎรต่อไป แต่ปราสาทที่ก่อใหม่ยังหาทันสำเร็จไม่ ก็พอสิ้นรัชกาล

ขุดวัง

ครั้นมาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว(๑) มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เป็นปีที่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้ ๔๐ พรรษา เสมอด้วยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งยืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น เป็นเหตุให้ทรงพระปีติเต็มพระราชหฤทัย ที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ จนถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการพระราชพิธีรัชมงคล ในพระราชวังโบราณกรุงเก่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ(๒)เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ แล้ว มีรับสั่งให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้ขุดพระราชวังให้ได้รูปลวดลายถึงระดับพื้นดินเดิม แล้วให้ปลูกพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท และสถานที่บางแห่งตามรูปรากของเก่า พระยาโบราณบุรานุรักษ์ จึงได้จัดนายงานคุมนักโทษเรือนจำมณฑลออกมาลงมือทำตั้งแต่วันที่ ๒๘ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕ และพระยาโบราณเห็นว่า ที่จ่ายนักโทษเรือนจำมณฑลมาทำการในพระราชวัง เป็นทางไกลถึง ๘๐ เส้นเศษ เสียเวลาเดินไปมา ได้ทำการแต่น้อย จึงได้

(๑) คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๒) คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

จัดสร้างกิ่งเรือนจำขึ้นที่ข้างจวนผู้รักษากรุงเดิม ตรงหน้าวัดธรรมิกราช ซึ่งอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ส่วนตัวพระยาโบราณนั้น ได้มาตรวจสั่งการแล้วกลับไปมาเป็นเวลา และเห็นว่าการที่อยู่กับบ้านเรือน ซึ่งเป็นทางไกลกับที่ทำงาน จะมาตรวจชี้แจงสั่งการก็ได้แต่เวลาที่เสร็จราชการที่ศาลว่าการมณฑลแล้ว หรือเวลาเช้าก่อนไปนั่งทำการที่มณฑลได้เวลาแต่น้อย ถ้าไปนอนประจำอยู่กับที่ทำงาน เช้าเย็นก็มีเวลาตรวจดูการ กลางวันก็มาสั่งราชการที่มณฑล ได้เวลาทั้ง ๒ ฝ่ายประการหนึ่ง นักโทษที่ยกเข้าไปอยู่ที่กิ่งเรือนจำก็เป็นที่เปลี่ยว ด้วยบริเวณเหล่านั้นเป็นป่า ตำรวจภูธรกับผู้คุมซึ่งเป็นกองรักษาการก็ไม่มีกี่คน ถ้ามีหัวหน้าข้าราชการไปอยู่ในที่นั้นด้วย ก็จะทำให้การควบคุมแข็งแรง และงานจะเปลืองขึ้นอีกมาก จึงได้ไปปลูกเรือนที่พักเครื่องไม้ไผ่หลังคามุงจากอยู่ในกำแพงพระราชวังด้านหน้า ตรงหลังป้อมท่าคั่น มีหลวงสุพรรณเขตร์ชโยดม พะทำมะรง กับหม่อมราชวงศ์เปรม พนักงานรักษาพระราชวังจันทร์เกษม นายจั่น ผู้ช่วยพนักงานโยธา ซึ่งเป็นนายด้านขุดวัง เข้าไปประจำอยู่ด้วย ที่พักหลังนี้ ภายหลังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์(๑) เสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นมาทรงตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท โปรดให้เรียกชื่อว่า โบราณศาลา

(๑) คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

การขุดวังในชั้นแรกเป็นที่วิตกหนักใจของผู้อำนวยการ ด้วยพระราชวังที่กรุงเก่า ตั้งแต่รกร้างและอิฐหักกากปูนมูลดินทับถมมากว่า ๑๐๐ ปีแล้ว ก็รู้กันได้แต่ว่า โคกนั้นเป็นพระที่นั่งองค์นั้นในบางองค์แต่จะหาผู้รู้ว่า พระที่นั่งองค์ใดรูปลวดลายสัณฐานเป็นอย่างไร และมีอะไรต่อติดกับพระที่นั่งบ้างก็ไม่มีตัวที่จะชี้ ถ้าหากเขาขุดไปถูกของเก่าที่ยังเหลืออยู่เสียแม้แต่เล็กน้อย ก็จะหาหลักฐานต่อไปอีกไม่ได้ จะกลายเป็นโทษไปยิ่งกว่าที่ไม่ได้ขุด จึงได้ตั้งใจระวังตรวจค้น ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อม จะขุดลงในที่ใด ก็ได้พบรากแนวกำแพงผนังและพื้นระดับดินเดิมสมความประสงค์ทุกแห่ง ที่ซึ่งได้ขุดแล้วคราวนี้

พระวิหารสมเด็จ ขุดรอบองค์ลึก ๒ ศอกเศษ จึงถึงพื้นเดิม พระที่นั่งองค์ข้างขวาพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ จึงถึงพื้นและเห็นรูปพระที่นั่งข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ โรงช้างข้างพระวิหารสมเด็จ ขุดลึกแต่คืบเดียว โรงช้างข้างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ขุดลึกศอกกำ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาทต้องรื้อโครงอิฐที่กรมขุนราชสีห์ก่อขึ้นไว้บนโคก ซึ่งจวนจะพังแล้วนั้นลง และขุดลงไปอีก ๕ ศอกเศษ พระที่นั่งสุริยาสน์อัมรินทร์ขุดชั้นบน ๓ ศอก ชั้นล่าง ๒ ศอกคืบ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ศอกเศษ พระที่นั่งทรงปืน ๒ ศอกเศษ พระที่นั่งจักรวรรดิ ขุดบนโคกถึงพื้นหลังฐาน ๒ ศอกเศษ จาก

หลังฐานถึงพื้นดิน ๓ ศอกเศษ พระราชมนเทียร ขุดบนโคกถึงพื้นบน ๒ ศอกคืบ จากพื้นบนถึงระดับพื้นดิน ศอกคืบ ช่องประตูและกำแพงวังชั้นในด้านหน้าและข้างเหนือข้างใต้ ๓ ศอกเศษ กำแพงวังชั้นนอกด้านหน้า ๒ ศอก ฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นที่ขังน้ำข้างสระล้อมพระที่นั่งบรรยงก์ ๕ ศอกเศษ และลานที่ว่างบางแห่งที่เป็นโคกสูงก็ต้องขุดออกตั้งแต่คืบ ๑ ถึง ๒ ศอก และได้ถมร่องคูซึ่งราษฎรขุดคั่นเป็นคันเขตสวนก็หลายคู อิฐหักกากปูนและดินที่ขุดจากพระราชวังในแปลงนี้ ได้เอาไปถมที่ชายตลิ่งริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชถึงหลังวัดใหม่ สูงตั้งแต่ ๓ ศอก ถึง ๕ ศอกเศษ กว้างตั้งแต่ ๑๐ วา ถึง ๑๘ วา ยาว ๑๑ เส้น กว้างแต่ ๓ ถึง ๖ วา สูง ๔ ศอก ถึง ๕ ศอกเศษ ยาว ๕ เส้น

วังที่จมอยู่นี้ เดิมมีบางคนคิดว่า เป็นด้วยดินงอกสูงขึ้น แต่ความจริงวังจมอยู่ในกองอิฐหักกากปูนที่รื้อทิ้งไว้ ซึ่งไม่ต้องการแล้ว มีดินดอนขึ้นแต่เล็กน้อย ถ้าจะประมาณถัวกันทั้งวัง อย่างมากใน ๑๓๙ ปีนี้ ที่ดินจะดอนขึ้นมาก็ไม่ถึงคืบ

วิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

พระนิพนธ์

สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พิจารณาเนื้อความตามที่กล่าวในเพลงยาวบทนี้ มีคำพยากรณ์มาแต่ก่อน ว่ากรุงศรีอยุธยาจะสมบูรณ์พูนสุขเป็นอย่างเลิศล้นจนศักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี พ้นนั้นไป จะ "เกิดเข็ญเป็นมหัศจรรย์ ๑๖ ประการ" "เหตุด้วยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทศพิธราชธรรม" บ้านเมืองก็จะมีเภทภัยต่าง ๆ ที่สุดถึงฆ่าฟันกันตาย จนกรุงศรีอยุธยาสูญไปตลอดอายุพระพุทธศาสนา ๕,๐๐๐ ปี ว่ามีคำพยากรณ์อยู่แล้วดังกล่าวมานี้ มาในสมัยหนึ่ง เมื่อกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น ผู้แต่งเพลงยาวบทนี้ สังเกตเห็นเกิดวิปริตต่าง ๆ ตาม

"ในลักษณะทำนายไว้บ่อห่อนผิด เมื่อวินิจพิศดูก็เห็นสม" เกรงว่าจะเข้ายุคเข็ญตามคำพยากรณ์ จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยความอาลัยกรุงศรีอยุธยาลงท้าย ว่า

"กรุงศรีอยุธยาเขษมสุข แสนสนุกยิ่งล้ำเมืองสวรรค์
จะเป็นเมืองแพศยาอาธรรม์ นับวันแต่จะเสื่อมสูญเอย"

ตามความในเพลงยาวพึงเห็นได้ ว่าผู้แต่งเพลงยาวบทนี้เป็นแต่อ้างตามคำพยากรณ์ที่มีอยู่แล้ว หาได้เป็นผู้พยากรณ์ไม่ จึงเกิดปัญหาเป็นข้อต้น ว่าใครเป็นผู้พยากรณ์ วิสัชนาข้อนี้มีเค้าเงื่อนอยู่

ในหนังสือเก่าเรียกว่า "มหาสุบินชาดก" (ซึ่งหอพระสมุดพิมพ์ไว้ในหนังสือนิบาตชาดก เล่ม ๒ หน้า ๑๗๒) เนื้อความในชาดกนั้นว่าคืนหนึ่งพระเจ้าปะเสนทิ ซึ่งครองประเทศโกศลอยู่ ณ เมืองสาวัตถีเป็นราชธานี ทรงพระสุบินนิมิตอย่างแปลกประหลาด ๑๖ ข้อ (จำนวนตรงกันกับในเพลงยาว) เกิดหวาดหวั่นพระราชหฤทัย ตรัสให้พวกพราหมณ์พยากรณ์ พวกพราหมณ์ว่าพระสุบินนั้นร้ายนัก เป็นนิมิตที่จะเกิดภัยอันตรายใหญ่หลวง ทูลแนะนำให้ทำพิธีบูชายัญป้องกันภยันตราย แต่นางมัลลิกามเหสีเห็นว่า พิธีบูชายัญนั้นต้องฆ่าสัตว์ตัดชีวิตจะกลับเป็นบาปกรรม ทูลขอให้พระเจ้าปะเสนทิไปทูลถามพระพุทธเจ้าให้ทรงพยากรณ์เสียก่อน เมื่อพระเจ้าปะเสนทิไปทูลถาม พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า พระสุบิน ๑๖ ข้อนั้น สังหรณ์เหตุร้ายจริง แต่เหตุร้ายเหล่านั้น จะยังไม่เกิดในรัชกาลของพระเจ้าปะเสนทิและในพุทธกาล จะเกิดต่อเบื้องหน้าเมื่อพระมหากษัตริย์ไม่อยู่ในราชธรรม และมนุษย์ทั้งหลายทิ้งกุศลสุจริต จึงจะถึงยุคเข็ญนิมิตร้ายในพระสุบิน หามีภัยอันตรายแก่พระองค์อย่างไรไม่ พระเจ้าปะเสนทิได้ทรงฟังพระพุทธฎีกาก็สิ้นพระวิตก ทูลขอให้พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์นิมิต ๑๖ ข้อนั้นต่อไป พระพุทธองค์จึงทรงพยากรณ์ทีละข้อ แต่จะคัดพุทธพยากรณ์มาแสดงโดยพิศดารจะยืดยาวนัก จะกล่าวแต่ ๒ ข้อซึ่งใกล้อย่างยิ่งกับที่กล่าวในเพลงยาว ว่า

"กระเบื้องจะเพื่องฟูลอย น้ำเต้าอันจะลอยจะถอยจม"

ในพระสุบินข้อ ๑๒ ว่า พระเจ้าปะเสนทิทอดพระเนตรเห็น "น้ำเต้าเปล่า" (คือที่รวงเอาเยื่อข้างในออกเหลือแต่เปลือกสำหรับใช้ตักน้ำ) อันลอยน้ำเป็นธรรมดา กลับจมลงไปอยู่กับพื้นที่ข้างใต้น้ำ ข้อนี้พระพุทธองค์ทรงพยากรณ์ว่า เมื่อถึงยุคเข็ญนั้น พระมหากษัตริย์จะชุบเลี้ยงคนแต่เสเพล เปรียบเหมือนลูกน้ำเต้าเปล่าอันได้แต่ลอยตามสายน้ำ ตั้งเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการ เปรียบดังน้ำเต้าเปล่าจมลงไปเป็นภาคพื้นใต้น้ำ

ในพระสุบินข้อ ๑๓ ว่า พระเจ้าปะเสนทิได้ทอดพระเนตรเห็นหินก้อนใหญ่สักเท่าเรือน (ในเพลงยาวว่ากระเบื้อง) ลอยขึ้นมาอยู่บนหลังน้ำ พุทธพยากรณ์ข้อนี้ก็อย่างเดียวกับข้อก่อน แต่กลับกันว่าผู้ทรงคุณเป็นหลักฐานมั่นคงเปรียบเหมือนหินดานที่เป็นพื้นของลำน้ำ เมื่อถึงยุคเข็ญจะสิ้นวาสนาต้องเที่ยวซัดเซเร่ร่อน เปรียบเหมือนกับหินกลับลอยตามกระแสน้ำ

นอกจาก ๒ ข้อนี้ เหตุร้ายต่าง ๆ ที่ในพุทธพยากรณ์ว่าจะเกิดในยุคเข็ญ ก็เป็นเค้าเดียวกับที่กล่าวในเพลงยาว เห็นได้ชัดว่าผู้แต่งคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา เอาความในมหาสุบินชาดกมาแต่ง แต่มีผิดกันเป็นข้อสำคัญอยู่ ๒ แห่ง แห่ง ๑ ในมหาสุบินชาดก พระพุทธเจ้ามิได้ทรงพยากรณ์ว่า ยุคเข็ญนั้นจะเกิดในประเทศใด เป็นแต่

ว่าจะเกิดเพราะพระราชาไม่อยู่ในราชธรรม แต่ในคำพยากรณ์เจาะจงว่าจะเกิด ณ กรุงศรีอยุธยา อีกแห่ง ๑ ในพระพุทธพยากรณ์มิได้กล่าวว่ายุคเข็ญจะเกิดเมื่อใด เป็นแต่ว่ายังอีกช้านานในภายหน้า แต่ในคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอ้างว่า จะเกิดยุคเข็ญเมื่อศักราชได้ ๒,๐๐๐ ปี จึงเป็นปัญหาเกิดขึ้นอีกข้อ ๑ ว่า "ศักราชอันใด" ถ้าหมายว่าพุทธศักราช กรุงศรีอยุธยาสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ ครบ ๒,๐๐๐ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ กรุงศรีอยุธยาก็จะสมบูรณ์พูนสุขอยู่เพียง ๑๐๗ ปี แล้วก็เข้ายุคเข็ญมาก่อนแต่งเพลงยาวบทนี้ตั้ง ๑๐๐ ปีแล้ว ที่ผู้แต่งเพลงยาวเพิ่งหวั่นหวาดว่าจะถึงยุคเข็ญ ก็ส่อให้เห็นว่ามิใช่พุทธศักราช หรือจะหมายว่ามหาศักราช ซึ่งตั้งภายหลังพุทธศักราช ๖๒๑ ปี ถ้าเช่นนั้น เมื่อคำนวณดูใน พ.ศ. ๒๔๗๙ (ปีที่เขียนคำวิจารณ์) นี้ มหาศักราชได้ ๑,๘๕๘ ปี ยังอีก ๑๔๒ ปี จึงจะครบ ๒,๐๐๐ เข้าเขตยุคเข็ญที่พยากรณ์ ถ้าหมายความว่าจุลศักราช ยังยิ่งช้าออกไปอีกมาก เพราะจุลศักราชตั้งภายหลังพุทธศักราชถึง ๑,๑๘๑ ปี ต่ออีก ๗๐๒ ปี (พ.ศ. ๓๑๘๑) จุลศักราชจึงจะครบ ๒,๐๐๐ ศักราช ๒,๐๐๐ ที่บอกไว้ ดูไม่เข้ากับเรื่องที่กล่าวในเพลงยาวทีเดียว ชวนให้สงสัยต่อไป ถึงข้อที่อ้างว่า มีคำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอยู่แต่ก่อน ที่จริงน่าจะเป็นด้วยคนชอบเอาพุทธพยากรณ์ในมหาสุบินชาดกมาเปรียบ ในเวลาเมื่อเห็นอะไรวิปริตผิด

นิยม เกิดเป็นภาษิตก่อนแล้วจึงเลยเลื่อน ไปเข้าใจกันว่าเป็นคำพยากรณ์ สำหรับพระนครศรีอยุธยาผู้แต่งเพลงยาวนี้ จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ตาม หรือมิใช่พระเจ้าแผ่นดินก็ตาม น่าจะปรารภความวิปริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงแต่งเพลงยาวบทนี้ด้วยกลุ้มใจ บางทีจะเอาศักราช ๒,๐๐๐ อันตั้งใจว่าจุลศักราช เขียนลงเพื่อจะมิให้คนทั้งหลายตกใจ ว่าถึงยุคเข็ญแล้ว เมื่อเวลาแต่งเพลงยาวนั้น เห็นจะมิใคร่มีใครถือว่าสลักสำคัญ มาจนเมื่อเสียพระนครศรีอยุธยา จึงเกิดเห็นสมดังพยากรณ์ เพลงยาวบทนี้ก็เลยศักดิ์สิทธิ์ขึ้น พวกไทยที่ตกไปเมืองพม่าก็เห็นเช่นนั้น จึงเอาไปอ้างอวดพม่าว่า พระเจ้าเสือทรงสามารถเห็นการในอนาคตห่างไกล ฝ่ายพวกไทยที่อยู่ในประเทศสยาม เมื่อเห็นพระนครศรีอยุธยาเป็นเมืองร้าง ก็เห็นว่าสมคำพยากรณ์เช่นเดียวกันโดยมาก ที่เรียกเพลงยาวบทนี้ว่า "เพลงยาวพุทธทำนาย" ก็มีจำกันได้แพร่หลายแต่คนละเล็กละน้อย ดูเหมือนจำได้โดยมากแต่ตรงว่า "กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าอันลอยจะถอยจม" ครั้นเมื่อถามข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ยังมีตัวอยู่ (เข้าใจว่าเมื่อแรกสร้างพระนครอมรรัตนโกสินทร์) ในรัชกาลที่ ๑ ถึงแผ่นดินพระนครศรีอยุธยา มีผู้จำเพลงยาวพยากรณ์นี้ได้ตลอดบท (อย่างกะพร่องกะแพร่ง) จึงได้จดลงไว้ข้างต้นสมุดเรื่องกรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานว่าเรื่องตำนานของเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา จะเป็นดังกล่าวมา

เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา

๑ (๑) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา

เป็นกรุงรัตนราชพระศาสนา มหาดิเรกอันเลิศล้น
เป็นที่ปรากฏรจนา สรรเสริญอยุธยาทุกแห่งหน
ทุกบุรีย์สีมามณฑล จบสกลลูกค้าวานิช
ทุกประเทศสิบสองภาษา ย่อมมาพึ่งกรุงศรีอยุธยาเป็นอัคะนิด
ประชาราษฎร์ปราศจากภัยพิศม์ ทั้งความพิกลจริตแลความทุกข์
ฝ่ายองค์พระบรมราชา ครองขันทสีมาเป็นสุข
ด้วยพระกฤษฎีกาทำนุก จึงอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์
เป็นที่อาศัยแก่มนุษย์ในใต้หล้า เป็นที่อาศัยแก่เทวาทุกราศรี
ทุกนิกรนรชนมนตรี คหบดีชีพราหมณ์พฤฒา
ประดุจดั่งศาลาอาศัย ดั่งหนึ่งร่มพระไทรอันสาขา

---

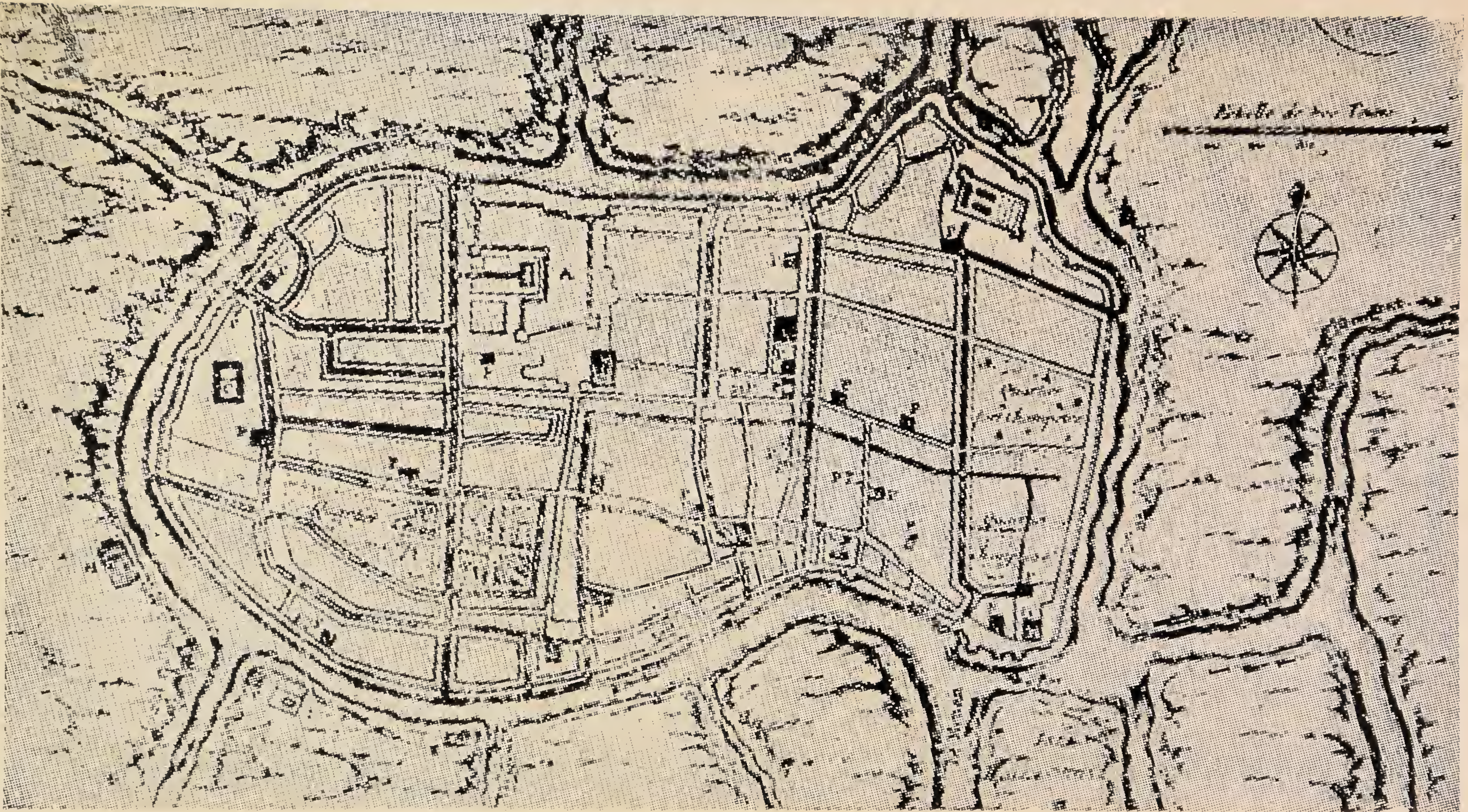
(๑) ในคำให้การชาวกรุงเก่า ว่าเป็นคำพยากรณ์ของสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (พระพุทธเจ้าเสือ) แต่เป็นคำร้อยแก้ว และเนื้อความสั้นกว่า ที่พม่าจะแปลจากภาษาไทยไม่ได้ตลอด

ประดุจหนึ่งแม่น้ำพระคงคา　　เป็นที่สิเนหาเมื่อกันดาร
ด้วยพระเดชเดชาอานุภาพ　　อาจปราบไพรีทุกทิศาน
ทุกประเทศเขตขันท์บันดาล　　แต่งเครื่องบรรณาการมานอบนบ
กรุงศรีอยุธยานั้นสมบูรณ์　　เพิ่มพูลด้วยพระเกียรติคะจรจบ
อุดมบรมสุขทั้งแผ่นพิภพ　　จนคำรบศักราชได้สองพัน
คราทีนั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย　　จะเกิดความอันตรายเป็นแม่นมั่น
ด้วยพระมหากษัตริย์มิได้ทรงทศพิตราชธรรม์　　จึงเกิดเข็ญเป็น
มหัศจรรย์สิบหกประการ
คือเดือนดาวดินฟ้าจะอาเพท　　อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกทิศาน
มหาเมฆจะลุกเป็นเพลิงกาล　　เกิดนิมิตพิศดารทุกบ้านเมือง
พระคงคาจะแดงเดือดดั่งเลือดนก　　อกแผ่นดินเป็นบ้าฟ้าจะเหลือง
ผีป่าก็จะวิ่งเข้าสิงเมือง　　ผีเมืองนั้นจะออกไปอยู่ไพร
พระเสื้อเมืองจะเอาตัวหนี　　พระกาลกุลีจะเข้ามาเป็นไส้
พระธรณีจะตีอกไห้　　อกพระกาลจะไหม้อยู่เกรียมกรม
ในลักษณะทำนายไว้บ่ห่อนผิด　　เมื่อวินิศพิศดูก็เห็นสม
มิใช่เทศกาลร้อนก็ร้อนระงม　　มิใช่เทศกาลลมลมก็พัด
มิใช่เทศกาลหนาวก็หนาวพ้น　　มิใช่เทศกาลฝนฝนก็อุบัติ
ทุกต้นไม้หย่อมหญ้าสารพัด　　เกิดวิบัตินานาทั่วสากล

เทวดาซึ่งรักษาพระศาสนา จะรักษาแต่คนฝ่ายอกุศล
สัปปุรุษจะแพ้แก่ทรชน มิตรตนจะฆ่าซึ่งความรัก
ภรรยาจะฆ่าซึ่งคุณผัว คนชั่วจะมล้างผู้มีศักดิ์
ลูกศิษย์จะสู้ครูพัก จะหาญหักผู้ใหญ่ให้เป็นน้อย
ผู้มีศีลจะเสียซึ่งอำนาจ นักปราชญ์จะตกต่ำต้อย
กระเบื้องจะเฟื่องฟูลอย น้ำเต้าอันลอยนั้นจะถอยจม
ผู้มีตระกูลจะสูญเผ่า เพราะจัณฑาลมันเข้ามาเสพสม
ผู้มีศีลนั้นจะเสียซึ่งอารมณ์ เพราะสมัครสมาคมด้วยมารยา
พระมหากษัตริย์จะเสื่อมสิงหนาท ประเทศราชจะเสื่อมซึ่งยศถา
อาสัจจะเลื่องลือชา พระธรรมาจะตกลึกลับ
ผู้กล้าจะเสื่อมใจหาญ จะสาบสูญวิชาการทั้งปวงสรรพ
ผู้มีสินจะถอยจากทรัพย์ สัปปุรุษจะอับซึ่งน้ำใจ
ทั้งอายุจะถอยเคลื่อนจากเดือนปี ประเวณีจะแปรปรวนตามวิสัย
ทั้งพืชแผ่นดินจะผ่อนไป ผลหมากรากไม้จะถอยลด
ทั้งแพทย์พรรณว่านยาก็อาเพท เคยเป็นคุณวิเศษก็เสื่อมหมด
จวงจันทน์พรรณไม้อันหอมลด จะถอยถดไปตามประเพณี
ทั้งข้าวก็จะยากหมากจะแพง สารพันจะแห้งแล้งเป็นถ้วนถี่
จะบังเกิดทรพิศมมิคสัญญี ฝูงผีจะวิ่งเข้าปลอมคน
กรุงประเทศราชธานี จะเกิดการกุลีทุกแห่งหน

จะอ้างว้างอกใจทั้งไพร่พล　　จะสาละวนทั่วโลกหญิงชาย
จะร้อนอกสมณะประชาราษฎร์　　จะเกิดเข็ญเป็นอุบาทว์นั้นมาก
หลาย
จะรบราฆ่าฟันกันวุ่นวาย　　ฝูงคนจะล้มตายลงเป็นเบือ
ทางน้ำก็จะแห้งเป็นทางบก　　เวียงวังก็จะรกเป็นป่าเสือ
แต่สิงห์สารสัตว์เนื้อเบื้อ　　นั้นจะหลงหลอเหลือในแผ่นดิน
ทั้งผู้คนสาระพัดสัตว์ทั้งหลาย　　จะสาบสูญล้มตายเสียหมดสิ้น
ด้วยพระกาลจะมาผลาญแผ่นดิน　　จะสูญสิ้นการณรงค์สงคราม
กรุงศรีอยุธยาจะสูญแล้ว　　จะลับรัศมีแก้วเจ้าทั้งสาม
ไปจนคำรบปีเดือนคืนยาม　　จนสิ้นนามศักราชห้าพัน
กรุงศรีอยุธยาเขษมสุข　　แสนสนุกนี้ยิ่งล้ำเมืองสวรรค์
จะเป็นเมืองแพศยาอาทัน　　นับวันจะเสื่อมสูญเอย ฯ

จบเรื่องพระนารายณ์เป็นเจ้านพบุรีทำนายกรุงแต่เท่านี้.



แผนที่พระนครศรีอยุธยา
ช่างฝรั่งเศสทำไว้แต่โบราณ
อักษร A พระราชวัง
อักษร B วังจันทรเกษม
อักษร C วังหลัง

ว่าด้วยแผนที่กรุงศรีอยุธยา

๑*(๒) จะกล่าวถึงกรุงศรีอยุธยา ท่านสาบสัน+มาแต่ปางก่อน

ซ่าง

(ดุจ) รูป+สำเภา (นาวา) มีคงคาล้อมรอบ+พระนคร+ (เป็น) แป

นั้นดุจ เป็นคู ด้าน

อยู่ทิศอุดร+ ด้านแป+ ทักษิณ (โดยหมาย) (เป็นปากสำเภาอยู่

คางหนึ่ง อยู่

ริมษาคร) หัวสำเภาด้านขื่อ+ (บวร) อยู่ทิศบูรรภา+ ด้านขื่อ+

นั้น ถวายสำเภา นั้น

(ท้ายเภตรา) อยู่+ ปัดจิม (สาทร) มีกำแพง+ อิดสีลาล้อมรอบ

ทิศ ทำด้วย

เป็นขอบพระนคร (ตั้งริมฝั่งชะโลธรนามพระนครศรีอยุธยา)

อันกำแพง (โดย)+ สูงสุดใบเสมานั้นสามวา มีชานเชิงเทิน

คงแต่ผืนดิน

(ช่องเนินบรรพต) (โดย) สูง (นั้น) หกศอก กว้างสิบศอก

โดยหนา มีประตูน้อยใหญ่ ป้อมค่ายรายรอบกรุงศรีอยุธยา

โดยยาว+ ร้อยเส้น โดยกว้าง+ ห้าสิบเส้น (ท่าน) พรรณา
ได้ ได้

ตามมีพระตำราในหอหลวงท่านกล่าวไว้+
ว่า

---

* ฉบับเดิมตอนนี้เป็นท่านองร่ายกลาย ๆ เขียนด้วยตัวรง มีรอยแก้ด้วยดินสอขาวให้เป็นร้อยแก้ว เห็นเป็นของควรรักษา จึงหมายไว้ให้ดู คำในวงคือฉบับตัวรงที่ถูกวงออก คำที่เขียนตัวเอนได้กากะบาด คือรอบดินสอขาวแก้ไว้

(๒) แผ่นดินตรงที่ตั้งกรุงศรีอยุธยา แต่เดิมมาไม่ได้เป็นเกาะ เป็นแหลมยื่นออกไปทางทิศตะวันตก ด้านเหนือ ด้านใต้ ด้านตะวันตกของแหลมนี้ จดแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิม ซึ่งไหลลงทางบางแก้ว ท้ายเมืองอ่างทอง มาทางบ้านโพธิ์สามต้น ลงทางหน้าวัดแม่นางปลื้ม ผ่านด้านเหนือพระราชวัง ออกบรรจบแม่น้ำน้อยที่หัวแหลมลงทางหน้าป้อมเพ็ชร เป็นแหลมมีแม่น้ำล้อมสามด้าน เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) สร้างกรุง จึงให้ขุดคูด้านตะวันออกตั้งแต่ริมแม่น้ำที่หัวรอหน้าป้อมมหาไชย ลงไปบรรจบแม่น้ำหน้าป้อมเพ็ชร เรียกว่า ขื่อหน้า แต่นั้นมาพระนครศรีอยุธยาจึงเป็นเกาะมีน้ำล้อมรอบ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา โปรดให้

ขุดคูขยายให้กว้างออกไปเป็น ๑๐ วา ลึก ๓ วา เมื่อนานมา สายน้ำเดินทางคูขื่อหน้าแรงจัดขึ้น จึงกัดเซาะตลิ่งพังกว้างออกไปเป็นแม่น้ำคือตอนตั้งแต่หน้าวังจันทน์ ลงไปถึงหน้าป้อมเพ็ชรเดี๋ยวนี้

กำแพงพระนคร ในหนังสือฉบับนี้ว่า สูง ๓ วา หนา ๑๐ ศอก ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า สูง ๓ วา หนา ๙ ศอก สันนิษฐานว่าเมื่อแรกสร้างกรุง คงจะเป็นแต่ขุดดินขึ้นถมเป็นเทิน เช่นอย่างเมืองอู่ทอง เมืองลพบุรี ภายหลังจึงเกลื่อนเทินดินลงเป็นคัน ก่อกำแพงอิฐขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง ตัวเชิงเทินในที่ลุ่ม สูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่วา ๑ ถึง ๖ ศอก เว้นแต่ที่ดินเดิมสูงหรือด้วยการถม เช่นที่พระราชวังหลวงและวังจันทน์ เชิงกำแพงพระนครด้านข้างในจึงตั้งเสมอพื้นดินตัวกำแพงยังมีเศษเหลือจากรื้อ อยู่ที่ข้างวัดท่าทรายแห่งหนึ่ง วัดได้สูงจากหลังเชิงเทินดินถึงที่ตั้งใบเสมา ๙ ศอกเศษเกือบคืบ กับขุดได้ใบเสมากำแพงพระนครยังเป็นรูปดีอยู่เสมาหนึ่ง สูง ๒ ศอกคืบกว้าง ๒ ศอก หนาศอกคืบ ถ้าจะเอาใบเสมานั้นไปตั้งเข้าบนเศษกำแพงข้างวัดท่าทราย ก็เป็นกำแพงอิฐสูงราว ๓ วาตรงกัน ส่วนหนาวัดได้ ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ร่องกลาง ถมดินกับอิฐหัก ตอนหลังใบเสมาเว้นเป็นเทินสำหรับทหารรักษาหน้าที่กว้าง ๖ ศอก กำแพงพระนครวัดตามเส้นตรงในที่ยาวที่สุดได้ราว ๑๐๐ เส้น แต่ส่วนกว้างวัดในที่แคบ คือจากมุมพระราชวังหลวงไปประตูไชย หย่อนกว่า

๕๐ เส้นเล็กน้อย แต่ที่กว้างก็เกิน ๕๐ เส้นบ้าง นับว่าเป็นอันถูกต้องได้ เมื่อเลื่อนราชธานีลงมาประดิษฐาน ณ บางกอกแล้ว ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้รื้อป้อมกำแพงและสถานที่ต่าง ๆ เอาอิฐลงมาสร้างกรุงเทพพระมหานคร จึงยังคงเหลืออยู่แต่ป้อมเพ็ชร กับป้อมสองฟากคลองประตูข้าวเปลือกข้างวัดท่าทราย และเศษกำแพงที่หน้าวัดญาณเสนแห่งหนึ่ง เศษกำแพงมีประตูช่องกุฎที่ข้างวัดจีนตรงวัดพนัญเชิงข้ามแห่งหนึ่งเท่านั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พระยาไชยวิชิต (นาค ณ ป้อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุง ได้ให้เกลี่ยที่บนสันกำแพงทำเป็นถนน ตั้งแต่ป้อมเพ็ชรไปถึงวังจันทน์ตอน ๑ ยาว ๗๐ เส้น ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เมื่อเป็นพระอนุรักษ์ภูเบศร์ และเป็นผู้รักษากรุง ได้ทำถนนตอนที่พระยาไชยวิชิตทำไว้ให้ได้ระดับ และทำต่อไปจนรอบกรุงระยะยาว ๓๑๐ เส้นเศษ ต่อมาได้จัดการให้โรยหินถมถนนตั้งแต่เชิงสะพานหน้าวัดสุวรรณไปจนถึงท่าวาสุกรี และกะโครงการไว้ว่า จะได้ถมหินต่อไปจนสุดถนนในเขตสุขาภิบาล กับสร้างสะพานไม้ข้ามคลองรอบกรุง ที่เป็นสะพานใหญ่ก็มีหลังคามุงสังกะสี เป็นที่คนเดินทางพักแต่ภายหลังมา คลองบางสายไม่ได้ใช้ เมื่อสะพานชำรุดจึงรื้อเสียและถมดินเชื่อมกับถนน และบางสะพานก็เปลี่ยนเป็นก่ออิฐ และเทคอนกรีต เช่นสะพานมหาไชย สะพานคลองประตูข้าวเปลือก สะพานคลองหน้าวัดสุวรรณ

ด้านขื่อ ทิศบูรรภ์ศรีอยุธยานั้น ตั้งเวียนทักขินแต่ป้อม (๓) มหาไชยมาถึงประตู (๔) ใหญ่ ท่าช้างวังจันทน์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง แล้วมาถึงประตู (๕) ใหญ่ฉนวนน้ำประจำท่าวังจันทน์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่อง จึงมาถึงป้อม (๖) วัดฝาง ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำ ชื่อประตู (๗) หอรัตนไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่อง มาถึงประตูใหญ่ ห้ามมิให้เอาศพออก ชื่อประตู (๘) เจ้าจันทน์ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง จึงถึงป้อมปีน (๙) ตรงเกาะแก้ว ๑ แล้ว มีประตูช่องกุด ๑ มาถึงมุมกรุงเรียกว่าหัวษารภา สมมุติโลกว่าเป็นที่ถอนสมอหัวสำเภา สุดด้านขื่อทิศบูรรภ์นั้นแล

ด้านแป ฝ่ายทักขินทิศแต่หัวษารภามุมกรุงมา มีประตูช่องกุด ๑ แล้วมาถึงป้อม (๑๐) ปีน ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงป้อม (๑๑) ใหญ่ก่อด้วยศิลาแลง สูงกว่ากำแพงกรุงสองศอก มีชานกว้างสามวา มีประตูช่องกุดซ้ายขวา เดินออกชานรอบป้อมใหญ่ ชานป้อมนั้นมีกำแพงแก้วล้อมรอบ มีปืนผ่าแทรกแปด ช่องชื่อป้อมเพ็ชร อยู่ตรงแม่น้ำตลาดบางกะจะป้อม ๑ แล้วมาถึงประตู (๑๒) ในไก่คลองน้ำ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดห้าช่อง มาถึงป้อม (๑๓) อกไก่ ๑ แล้วมีประตู

ช่องกุดอีกสองช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู (๑๔) จีน ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู (๑๕) เขาสมี ๑ แล้วมาด่านท่าชีมีประตูช่องกุดสองช่อง มาถึงป้อมปืน (๑๖) ตรงปากคลองคูจาม ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ อยู่ในด่านท่าชี แล้วมาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู (๑๗) ไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู (๑๘) ฉะไกรน้อย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู (๑๙) ฉะไกรใหญ่ ๑ แล้วมีประตูช่องกุด

---

(๓) ป้อมมหาไชย อยู่ตรงตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้

(๔) ท่าช้างวังหน้า อยู่ใต้ป้อมมหาไชยลงมา

(๕) ประตูฉนวนวังหน้า อยู่ใต้สะพานจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้

(๖) ป้อมนี้อยู่ตรงข้างวัดขวาง ซึ่งเป็นโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ในปัจจุบันนี้

(๗) ประตูหอรัตนไชยเป็นประตูน้ำ อยู่ใต้สถานีตำรวจภูธร ชาวบ้านเรียกว่า คลองวัดปราสาท

(๘) ประตูเจ้าจันทร์ จะเป็นประตูปลายถนนที่ตรงมาจากป่าถ่าน หรือจะเป็นประตูปลายถนนที่มาจากป่าโทน อย่างไรรู้ไม่ได้ในเวลานี้

(๙) ป้อมนี้อยู่ใต้สะพานหน้าวัดสุวรรณ ตรงวัดเกาะแก้วข้าม ในพงศาวดารเรียกว่า หอราชคฤห์

(๑๐) ป้อมนี้อยู่ตรงวัดพนัญเชิงข้าม

(๑๑) ป้อมเพ็ชร อยู่ตรงแม่น้ำบางกระจะ ป้อมนี้เป็นป้อมใหญ่ ก่อด้วยอิฐสลับศิลาแลง ยื่นออกไปจากแนวกำแพงพระนครเป็นรูปรี กำแพงหนา ๓ วา มีช่องคูหาก่อเป็นรูปโค้ง กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก หลังช่องคูหาเป็นช่องกลวงตามยาวเหลืออยู่ ๕ ช่อง ด้านหน้าคงจะพังไปเสีย ๓ ช่อง สันนิษฐานว่า คงจะตั้งปืนใหญ่ตามช่องคูหา แต่เมื่อข้าศึกประชิดใกล้เข้ามา ก็ถอยปืนใหญ่เข้าไปให้พ้นช่อง แล้วเอาเสาไม้แก่นปักเรียงลงเต็มช่องคูหา

(๑๒) ประตูในไก่เป็นประตูน้ำอยู่เหนือป้อมเพ็ชร คลองนี้ตรงไปหลังวังจันทน์ เลี้ยวขวาไปออกคลองประตูหอรัตนไชย ข้างซ้ายมีคลองลัดไปออกคลองประตูข้าวเปลือก

(๑๓) ป้อมอกไก่พบรากอยู่ใต้คลองประตูจีนลงมา

(๑๔) ประตูจีนเป็นประตูน้ำ คลองสายนี้ตรงไปข้างเหนือออกประตูคลองข้าวเปลือก

(๑๕) ประตูเขาสมีเป็นประตูน้ำ ในหนังสือบางเรื่องเรียกว่าประตูเทพหมี

(๑๖) ป้อมนี้พบราก

(๑๗) ที่ลงลำดับอยู่นั้นผิด ที่ถูกในประตูฉะไกรน้อย และเป็นประตูน้ำ คลองนี้ตรงไปข้างเหนือ

(๑๘) ที่ลงลำดับว่าประตูฉะไกรน้อยนั้นผิด ที่ถูกเป็นประตูไชย และเป็นประตูบก แล้วเลี้ยวไปตะวันออก ไปบรรจบคลองประตูจีน

(๑๙) ประตูคลองใหญ่เป็นประตูน้ำ อยู่ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์ข้าม คลองนี้ตรงไปออกข้างเหนือเรียกว่า คลองท่อ อยู่ท้ายพระราชวัง

สองช่อง มาถึงป้อมปืน[๒๐] ตรงปากคลองละครไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ สุดด้านแปทักษิณทิศนั้นแล

ด้านขื่อปัจจิมทิศ แต่หัวเลี้ยววัง[๒๑] ไชย มาบ้านชียะ มีประตูช่องกุดสามช่อง แล้วมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู[๒๒] คลองแกลบ ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่องมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู[๒๓] ท่าพระวังหลัง ๑ และมีประตูช่องกุดสองช่องจึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู[๒๔] คลองฉางมหาไชย ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสามช่องมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู[๒๕] คลองฝาง ๑ และมาถึงป้อมปืน[๒๖] ตรงแม่น้ำหัวแหลมสุดด้านขื่อประจิมทิศ แล

ด้านแปฝ่ายอุดรทิศนั้น แต่ป้อมปืนนั้นมามีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่ ออกตลาดขายปลาสดชื่อประตูสัตศพ ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงป้อมปืนใหญ่ก่อใหม่ชื่อป้อม[๒๗] สุพรัต ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ แล้วมาถึงประตูห่าน ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงประตูใหญ่สำหรับเชิญพระศพ พระเจ้าลูกเธอ หลานเธอ ลงเรือขนานไปถวายพระเพลิง ณ วัดไชยชนะทาราม ประตูนี้ชื่อประตูหมูหลวง ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกช่อง ๑ จึงมาถึงประตู[๒๘] ใหญ่คลองน้ำอยู่ตรงมุมกำแพงพระราชสถาน ชื่อประตูปากท่อ ๑ แต่มุมกำแพงพระราชสถานตะวันตก ไปจนมุมพระราชสถานตะวันออกนั้น

จึงถึงประตูใหญ่ชื่อประตูท่าขัน ๑ และมีประตูช่องกุด ๑ จึงถึงประตูท่าซัก เป็นประตูใหญ่๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกสามช่อง จึงถึงประตูช้างลงน้ำ ชื่อประตู(๒๙) ท่าสิบเบี้ย โรงช้างระวางค่ายนอกกำแพงกรุงอยู่ริมน้ำ ๑ จึงมาถึงกำแพง(๓๐) ทุ้งออกไปมีประตูช่องกุด ๑ จึงมาถึงช่อง(๓๑) มหาเถรไม้แซร่ คิดอ่านทำแบ่งน้ำให้ไหลเข้ามาใต้ถนนหลวง ทลุไหลมาตามลำคูปากสระ มุดมาใต้ถนนตะพานนาค ไหลออกบรรจบคลองประตูเขาสมี แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง จึงมาถึงประตูใหญ่ชื่อประตู(๓๒) ท่ากลาโหม ๑ แล้วมีประตูช่องกุดอีกสองช่อง มาถึงประตูใหญ่คลองน้ำชื่อประตู(๓๓) ข้าวเปลือก ๑ แล้วมีประตูช่องกุด ๑ มาถึงป้อมเป็น ๑ แล้วมีประตูช่องกุดสองช่อง จึงมาถึงป้อมใหญ่ชื่อป้อมมหาไชยมุมพระนคร สุดด้านแปทิศอุดรและกำแพงรอบกรุง มีป้อมเป็นใหญ่น้อยสิบสองป้อม และมีประตูใหญ่ยี่สิบสามช่องกุด หกสิบเอ็ดประตูแล

---

(๒๐) ป้อมนี้พบราก และคลองที่เรียกว่า คลองละครไชย คือ คลองตะเคียนข้างเหนือเดี๋ยวนี้

(๒๑) เป็นวังเดิมของพระเฑียรราชา เมื่อครองราชสมบัติทรงพระนามว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แล้วจึงโปรดให้สร้างเป็นวัดชื่อวัดวังไชย

(๒๒) ประตูคลองแกลง เป็นประตูน้ำ ชาวบ้านเรียกว่า คลองท่าพระ

(๒๓) พระราชวังหลัง อยู่ระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดน้อย เดี๋ยวนี้เป็นที่ในบริเวณโรงทหาร

(๒๔) ประตูคลองสายมหาไชย เป็นประตูน้ำระหว่างวัดสวนหลวงกับวัดสบสวรรค์ อยู่ในบริเวณโรงทหาร เดี๋ยวนี้ถมเสียแล้ว

(๒๕) ประตูคลองฝาง เป็นประตูน้ำ คลองนี้อยู่สุดเขตข้างเหนือโรงทหาร

(๒๖) ในพงศาวดารเรียกว่า ป้อมท้ายกบ

(๒๗) ป้อมนี้อยู่ระหว่างข้างวัดโคกกับวัดตึก

(๒๘) ประตูปากท่อ เป็นประตูน้ำปากคลองท่อ มุมพระราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ

(๒๙) ประตูท่าสิบเบี้ย อยู่ตรงพระอุโบสถวัดธรรมิกราชออกมาข้างเหนือ

(๓๐) กำแพงด้านนี้ ตั้งต้นบัดไปข้างเหนือหรือที่เรียกว่าทุ้งออกไปนั้น เป็นตั้งแต่ริมช่องที่เรียกว่า คลองน้ำเชี่ยว ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นช่องมหาเถรไม้แส้เป็นต้นไป ที่ว่าต่อจากกำแพงทุ้งออกไป มีประตูช่องกุด ๑ จึงถึงช่องมหาเถรไม้แส้นั้น เห็นจะลำดับผิด และกำแพงพระนครมีที่ทุ้งอยู่ด้านพระราชวังข้างเหนือริมน้ำอีกแห่ง ๑ ด้านนั้นเดิมมีกำแพงชั้นเดียว คือ เอากำแพงพระนครเป็นกำแพงวังด้วย

ครั้นต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศนราชา (นัยหนึ่งเรียกว่า พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เพราะเหตุที่โปรดประทับอยู่ที่พระที่นั่งองค์นั้นจนตลอดรัชกาล) อลองพระยาเจ้าแผ่นดินพม่า ยกทัพเข้ามาล้อมกรุง สมเด็จพระอุทุมพรราชา ซึ่งละราชสมบัติออกทรงผนวชอยู่ที่วัดประดู่ ซึ่งเรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัดลาผนวชออกมาทรงช่วยสมเด็จพระเชษฐาธิราชจัดการป้องกันพระนคร โปรดให้ก่อกำแพงขึ้นใหม่ในที่ต่ำออกไปอีกชั้นหนึ่ง ตั้งแต่มุมพระราชวังด้านตะวันออกไปจนถึงมุมตะวันตก รากกำแพงอยู่ต่ำกว่าระดับถนน เมื่อทำการขุดตรวจค้นรากปราสาทรากฐาน ได้ขนเอาอิฐหักกากปูนและมูลดินในวังออกไปถม ทับรากกำแพงที่ก่อทิ้งออกไปใหม่ ทางด้านนี้จึงดอนขึ้น คือที่เป็นถนนย่านท่าวาสุกรีทุกวันนี้

(๓๑) มีรางอยู่ที่ถัดหน้าวัดญาณเสนไปรางหนึ่ง ทะลุเข้าไปจากรากกำแพงด้านเหนือ ชาวบ้านเรียกว่า คลองน้ำเชี่ยว ว่าแต่ก่อนเมื่อถึงหน้าน้ำ น้ำไหลเข้าทางรางนั้นเชี่ยวจัดไปลงบึงพระราม เห็นว่าน่าจะเป็นรางนี้เองที่เรียกว่า ช่องมหาเถรไม้แส้ คือ เป็นที่ไขเอาน้ำทางแม่น้ำข้างเหนือเข้าไปในบึงพระราม เดิมคงจะมีช่องให้น้ำลอดใต้รากกำแพงเข้าไป และมีช่องให้น้ำไหลลอดถนนป่าตะกั่ว ไปตกคลองข้างในไหลลงบึงพระราม ข้างด้านใต้บึงพระรามก็มีคลองลงไปออกประตูเทพหมี ออกแม่น้ำใหญ่ทางใต้ได้เหมือนกัน นี่คือวิธีถ่ายน้ำ

ในบึงพระรามให้สะอาด ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศสเขาเขียนเป็นคลอง ต่อพ้นแนวถนนป่าตะกั่วออกไป ตั้งแต่ข้างถนนจนกำแพงเมืองเป็นพื้นทึบคงก่อช่องมุดลอดไป รางปากช่องคงเกิดขึ้นภายหลังเมื่อรื้อกำแพง แต่เดี๋ยวนี้ได้ถมเสียเป็นพื้นดินเชื่อมกับถนนแล้ว

(๓๒) ท่ากลาโหม อยู่ถัดมาทางตะวันออก ท่านี้มีถนนตรงไปทางใต้ ผ่านถนนป่ามะพร้าวไปหลังวัดราชบุรณะ วัดมหาธาตุ สองข้างถนนฟากเหนือใต้ เป็นเนินพื้นโรงช้างเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยา มาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อช้างหลวงในจังหวัดพระนครศรีอยุธยามีมาก กรมช้างก็ยังเคยใช้พื้นเนินนี้เป็นที่ล่ามช้าง โดยเหตุที่ท่านี้เคยใช้เอาช้างลงน้ำมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จนกรุงรัตนโกสินทร์ ถนนตอนที่จะลงท่าจึงลึกเหมือนคลอง แต่บัดนี้ได้ถมดินปิดช่อง เชื่อมกับถนนสันกำแพงเสียแล้ว

(๓๓) ประตูคลองข้าวเปลือก เป็นประตูน้ำอยู่ระหว่างวัดราชประดิษฐานกับวัดท่าทราย มีป้อมก่อรูปพับสมุดอยู่สองฟากคลอง แปลกกว่าปากคลองอื่น ๆ แต่ที่หนังสือนี้กล่าวว่า จากประตูข้าวเปลือกไปมีประตูช่องกุด ๑ จึงถึงป้อมปืนนั้นพลาด เพราะป้อมอยู่ที่ปากคลองแล้ว

จำนวนป้อมรอบพระนครในหนังสือนี้ว่ามี ๑๒ ป้อม แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่ามี ๑๖ ป้อม ผู้ตรวจหนังสือเรื่องนี้ได้เคยค้นตรวจสอบ ก็พบหลักฐานว่ามี ๑๖ ป้อม ประตูรอบพระนครในหนังสือนี้

ว่ามีประตูใหญ่ ๒๓ ประตูช่องกุด ๖๑ ตรวจดูได้ประตูใหญ่บก ๑๑ ประตูน้ำ ๑๒ รวม ๒๓ ตรงกัน แต่ท่านผู้เรียบเรียงหนังสือเดิมไปนับเอาประตูไชยซึ่งเป็นประตูบก ไปอยู่ในพวกประตูน้ำเข้าด้วย จึงเป็น ๑๒ ที่ถูกต้องเป็นประตูน้ำ ๑๑ ประตูบก ๑๒ ช่องกุด ๖๑ รวมเป็น ๘๙ แต่ไม่นับประตูกำแพงพระนครด้านเหนือตอนที่เป็นพระราชวังอีก ๕ ประตูเข้าด้วย เพราะเป็นประตูพระราชวัง แต่ถ้านับรวมเข้าด้วยก็เป็น ๘๙ ในแผนที่ของพวกฝรั่งเศสลงหมายช่องประตูน้ำ ประตูบก ทั้งใหญ่น้อยรอบกำแพงพระนคร นับได้ ๘๖ ประตู จำนวนใกล้เคียงกันมาก แต่ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า มีประตูน้ำประตูบก รวม ๓๓ ในจำนวนนี้ยังนับเอาประตูพระราชวังด้านหน้าซึ่งมิได้เกี่ยวกับกำแพงพระนครมารวมเข้าด้วย ทั้งเรียงลำดับชื่อประตูก็ไขว้เขวคลาดเคลื่อนมาก เอาเป็นหลักสู้ฉบับนี้ไม่ได้

ประตูใหญ่กำแพงพระนครด้านเหนือ ซึ่งเป็นด้านข้างพระราชวัง ได้เห็นลายเขียนภาพรูปพระราชวังที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งเป็นฝีมือช่างเขียนแต่ครั้งพระนครศรีอยุธยายังเป็นราชธานี รูปซุ้มยอดประตูกำแพงพระนครเป็นยอดมณฑป และรูปประตูที่นายช่างฝรั่งเศสเขียนพิมพ์ไว้ในสมุด ว่าด้วยเรื่องหมอเคมเฟอร์ชาติวิลันดาเข้ามาเฝ้าในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาก็เห็นเป็นซุ้มยอดแหลม จึงสันนิษฐานว่า ซุ้มประตูใหญ่ด้านริมแม่น้ำข้างพระราชวัง คงจะเป็นยอดมณฑป

ทั้งหมดแต่ประตูใหญ่รอบพระนคร นอกจากพระราชวังชั้นนอกซุ้มจะเป็นทรงมณฑปหรืออย่างไรไม่เคยเห็นตัวอย่าง ส่วนประตูช่องกุดนั้นยังเหลืออยู่ที่เศษกำแพงพระนครที่ข้างวัดจีน ตรงหน้าวัดพนัญเชิงข้ามอยู่ช่องหนึ่ง ก่อเป็นรูปโค้งปลายแหลม กว้าง๔ ศอกคืบ สูง๕ ศอกเศษ

ประตูน้ำนั้น อย่าพึงสำคัญว่าเป็นประตูที่มีบานเปิดปิด หรือมีช่องระบายน้ำอย่างสมัยปัจจุบัน คำที่เรียกว่าประตูนี้ เป็นแต่เว้นช่องกำแพงพระนครตรงปากคลอง สำหรับให้น้ำไหลเข้าออกในกลางพระนครได้ บางปากคลองที่เป็นด้านสำคัญก็มีป้อมอยู่สองฟาก บางคลองที่ไม่เป็นด้านสำคัญก็ไม่มีป้อม แต่เมื่อมีการสงครามข้าศึกศัตรูเข้ามาล้อมพระนคร ก็ใช้ไม้ขอนสักปักเรียงเป็นสองแถวแล้วถมดินหว่างกลางปิดคลอง ไปประจบกับกำแพงทั้งสองข้าง ป้องกันไม่ให้ข้าศึกเข้าพระนครได้ และเมื่อราว ๓๐ ปีล่วงมานี้ ผู้ตรวจสอบหนังสือนี้ได้สดับจากคำผู้หลักผู้ใหญ่ชาวพระนครศรีอยุธยาเล่าว่า เมื่อท่านเหล่านั้นยังอยู่ในปฐมวัย เคยเห็นมีผู้ขุดได้ไม้เต็งรังบ้าง ไม้ตะเคียนบ้าง หน้ากว้างราวคืบ ๔เหลี่ยม ยาว ๖ ศอก จมขวางอยู่ตามปากคลองภายในแนวกำแพงเป็นอันมาก และมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงทำให้คิดเห็นว่า ตามเวลาปกติเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองเป็น ๔ แถว ไว้ระยะกลางกว้าง แล้วเอาไม้เหลี่ยมวางซ้อนเรียงเป็นตับขึ้นไป ในระหว่างเสาแถวข้างนอกและข้างใน กลางถมดินเป็นทำนบ

สูงแต่เพียงสักราวครึ่งส่วนลึกของคลอง เพื่อกั้นน้ำไว้ใช้ในพระนคร ในฤดูแล้ง แต่ถ้าถึงฤดูน้ำ ๆ ขึ้นท่วมเลยหลังทำนบไปแล้ว ก็คงใช้เรือเข้าออกในพระนครได้

ต่อมา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดสุวรรณดาราม ได้โปรดให้ขุดคลองจากหน้าวัดไปออกแม่น้ำสาย ๑ ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดเสนาสนาราม ได้โปรดให้ขุดคลองที่เหนือวังจันทน์ แต่ข้างตลาดหัวรอไปบรรจบคลองหอรัตนไชย และปลายคลองในไก่ เพื่อพระสงฆ์ในวัดนั้นจะได้ใช้น้ำในคลองนั้นบริโภคและใช้เรือเข้าออกได้สะดวก จึงเกิดมีจำนวนคลองเพิ่มขึ้นอีกสองคลอง แต่บรรดาคลองเหล่านั้นใช้ได้แต่ฤดูน้ำ

ในพระราชฐานพระราชวังหลวง[๓๔] ตั้งกึ่งด้านแปทิศอุดร กำแพงล้อมพระราชฐาน สูงจนที่ตั้งใบสีมาแปดศอก ใบสีมานั้นสูงสองศอก กำแพงสูงแต่พื้นดินสุดใบสีมาสิบศอก มีกระท่อมพลเชิงเทิน ไต่เตียและประตูมีซุ้มยอดป้อมปืนรอบพระราชวัง

ทิศบูรพ์มุมวังมีป้อมปืน[๓๕] ๑ มาถึงประตู[๓๖] จักรมหิมา ๑ ประตู[๓๗] ศรีชัยศัก ๑ มาท้องสนามหน้าจักรวรรดิ[๓๘] มีประตู[๓๙] ชื่อสวรรค์พิจิตร ๑ ประตู[๔๐] สมณพิศาลติ ๑ มีป้อมปืน[๔๑] ตรงตลาดเจ้าพรม ๑ มีประตูชื่อสิลาภิรมย์ ๑ ประตูอาขเนยาตรา ๑ มีป้อมปืน[๔๒] มุมท้องสนามหน้าจักรวรรดิตรงศาลาษารบาญชีย ๑ สุดด้านบูรพา

ด้านทักขินประตูวิจิตรพิมล ๑ ประตูมงคลภิศานติ ๑ สุดท้องสนามหน้าจักรวรรดิ ถึงประตูหูช้าง[๔๓] ชื่อฤทธิไภศานติ ขุนนางเข้าถือน้ำพระพิพัฒน์วัดพระศรีสรรเพ็ชญ ๑ มาถึงป้อมปืน[๔๔] กลางตรงวัดสีเชียง ๑ มาถึงประตู[๔๕] บวรนิมิตรสำหรับพระมเหษีพระราชบุตรีนางข้างในออกถวายเพลิง ๑ มาป้อมปืน[๔๖] มุมวัดศรีสรรเพ็ชญ ๑ สุดด้านทักษิณ

---

(๓๔) พระราชวังหลวง ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้าง อยู่ในที่ดอนห่างแม่น้ำราว ๑๒ เส้นเศษ ปรากฏว่า

ทรงสร้างปราสาท ๓ องค์ คือพระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท ๑ พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท ๑ มาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร มีออกชื่อพระที่นั่งมังคลาภิเษกเพิ่มขึ้นอีกองค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีออกชื่อพระที่นั่งตรีมุขอีกองค์ ๑ ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชอุทิศยกพระราชวังสร้างเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ขยายเขตพระราชวังลงไปติดกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำ แล้วก่อกำแพงพระราชวังด้านตะวันออก ต่อจากกำแพงเดิมหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ตรงไปบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือเป็นหน้าพระราชวัง และก่อกำแพงจากมุมหลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ยื่นตรงไปทางตะวันตกถึงริมคลองท่อ จึงหักมุมยื่นไปตามริมแนวคลองท่อ เข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือ ที่ปากคลองท่อเป็นด้านหลังวัง ทรงสร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทลงในที่พระราชวังใหม่องค์ ๑ พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์ ๑ ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชื่อพระที่นั่งมังคลาภิเษกขึ้นในพระราชวังใหม่นี้องค์ ๑ พระที่นั่งองค์นี้ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถูกอสนีบาตลุกเป็นเพลิงไหม้ที่นั่ง เมื่อทำใหม่แล้วเปลี่ยนชื่อว่า พระวิหารสมเด็จ เพื่อจะให้คล้องกับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท และในรัชกาลนั้น ได้ทรงสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทขึ้นบนกำแพงหน้าพระราชวัง สำหรับเป็น

ที่ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่และฝึกหัดทหาร แล้วก่อกำแพงจากแนวข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้านใต้ ยืนตรงไปทางตะวันออกหักมุมเลี้ยวไปตามหลังวัดธรรมิกราชเข้าบรรจบกำแพงพระนครด้านเหนือ ด้านหน้าพระราชวังจึงมีกำแพง ๒ ชั้น มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงสร้างพระที่นั่งสุริยามรินทร์ขึ้นที่ริมกำแพงด้านเหนือเรียงตามแนวพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทมาอีกองค์ ๑ เป็นพระที่นั่งพื้นสูงกว่าองค์อื่น ๆ สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ทางน้ำ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ทรงสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ขึ้นในที่ด้านตะวันตกพระที่นั่งวิหารสมเด็จอีกองค์ ๑ ขุดสระล้อมรอบ สร้างพระที่นั่งทรงปืนขึ้นที่ท้ายสระด้านตะวันตกเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก อนึ่ง ในกฎมนเทียรบาลยังมีชื่อกล่าวถึงพระที่นั่งสนามไชย พระที่นั่งสนามจันทร์ พระที่นั่งพิมานรัตยา เห็นจะเป็นพระที่นั่งไม้ย่อม ๆ องค์ไหนจะตั้งอยู่ที่ไหนรู้ไม่ได้

กำแพงพระราชวังในหนังสือฉบับนี้กับคำให้การชาวกรุงเก่าว่าสูง ๑๐ ศอก หนา ๖ ศอก เว้นชานสำหรับทหารยืนรักษาหน้าที่ ๒ ศอก ตรวจสอบกำแพงพระราชวังด้านใต้ ข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ได้สูง ขาดยอดใบเสมา ๑๐ ศอกตรงกัน แต่กว้างเพียง ๕ ศอกเศษ หลังใบเสมาเว้นเป็นเทินไว้ ๔ ศอก ใบเสมากว้างศอกเศษ สูง ๒ ศอก

(๓๕) ในกฎมนเทียรบาลเรียกว่า บ่อมท่าคั่น เป็นบ่อมมุมพระราชวังด้านตะวันออกข้างเหนือ

(๓๖) ประตูจักรมหิมา ขุดพบช่องประตูอยู่ริมถนนหลังวัดธรรมิกราช ตรงกับแนวประตูหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์

(๓๗) ประตูศรีไชยศักดิ์ ขุดพบช่องประตูอยู่ริมถนนตรงหลังพระวิหารวัดธรรมิกราช

(๓๘) สนามหน้าจักรวรรดินี้อยู่ในกำแพงพระราชวังชั้นนอกเข้ามา ยาวตั้งแต่กำแพงสกัดข้างเหนือ ไปจดกำแพงพระราชวังด้านใต้

(๓๙) ยังไม่พบ

(๔๐) ยังไม่พบ

(๔๑) เป็นบ่อมกลางกำแพงพระราชวังด้านหน้า

(๔๒) ในกฎมนเทียรบาลเรียกบ่อมศาลาสารบาญชี เป็นบ่อมมุมพระราชวังด้านตะวันออกข้างใต้

(๔๓) เป็นประตูติดกับแนวกำแพงด้านใต้ ตรงมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เห็นจะเป็นประตูนี้เองที่ในจดหมายเหตุเรื่องงานพระศพเรียกว่า ประตูนครไชย สำหรับเป็นประตูฉนวนข้างในออกไปถวายพระเพลิงพระศพที่พระเมรุกลางเมือง

(๔๔) บ่อมขึ้นตรงวัดสีเชียง เป็นบ่อมพระราชวังด้านใต้ อยู่เกือบตรงกลางวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ หน้าบ่อมออกระหว่างหลังวิหารแกลบ

กับหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ในกฎมนเทียรบาลเรียกว่า ป้อมศาลาพระวิหารบพิตร แต่ในหนังสือนี้ว่าอยู่ตรงกลางวัดสีเชียง นอกจากด้านหลังของป้อมอยู่เกือบกึ่งกลางวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ข้างด้านหน้าป้อมไม่เห็นตรงกับวัดอะไร แต่ก็มีตำนานการสร้างวัดในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า เมื่อเดือน ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๐๘๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาธิราช แรกให้พูนดินวัดชีเชียงและสถาปนาพระพุทธรูปพระเจดีย์ เป็นอันว่าวัดชีเชียงหรือวัดสีเชียงมีจริง จะหมายความว่า วิหารแกลบเป็นวัดสีเชียงหรืออย่างไรไม่ทราบ แต่ที่วิหารแกลบก็มีแต่วิหาร หามีพระเจดีย์ไม่

(๔๕) ตั้งแต่ป้อมกลางที่เรียกว่า ป้อมศาลาพระมงคลบพิตรไปจนถึงป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ไม่พบช่องประตู

(๔๖) ป้อมมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้านตะวันตกข้างใต้ ก่อย่อออกไปเป็นรูป ๔ เหลี่ยม พึ่งพังเสียด้านหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ เรียงตามลำดับในกฎมนเทียรบาลตกเป็นป้อมมุมวัดรามาวาส แต่ไม่ต้องสงสัยจะเป็นป้อมมุมวัดรามาวาส คือ วัดพระรามไม่ได้ ด้วยวัดพระรามอยู่ทางมุมพระราชวังด้านตะวันออก ซึ่งถูกกับทิศป้อมศาลาสารบาญชีอยู่แล้ว คงเป็นด้วยผู้คัดลอกกฎมนเทียรบาลต่อ ๆ มาในชั้นหลังเขียนผิด

ด้านประจิม ประตูช่องกุด[๔๗] ท้ายวัดศรีสรรเพ็ชญ์ ๑ มาถึงป้อมปิ่น[๔๘] มุมท้ายสระแก้ว ๑ ประตู[๔๙] บวรเจษฎานารีภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำวัดสรรเพ็ชญ์ ๑ มาถึงป้อมปิ่น[๕๐] สวนองุ่นมุมท้ายสระ ๑ มาถึงประตูไขน้ำออกจากท้องสระในวังชื่อประตู[๕๑] ชลชาติทวารสาคร ๑ ประตู[๕๒] มหาโภคราชขุนนางเข้าเฝ้าเสด็จออกพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระ ๑ ประตู[๕๓] อุดมคงคาระหัดน้ำเข้าท้องสระ ๑ ประตูจันทวารมรณาภิรมย์อยู่ข้างสีสำราญ[๕๔] สำหรับยกศพข้างในออก ป้อมปิ่น[๕๕] ปากท่ออยู่มุมกำแพงพระราชวัง สุดด้านประจิม

ด้านอุดร แต่ป้อมมาถึงประตูบวรนาริมหาภพชนย์ คือประตูดิน ๑ แล้วมาถึงประตู[๕๖] มหาไตรภพชลทวารอุทก คือประตูฉนวนประจำท่า ๑ แล้วจึงมาถึงประตู[๕๗] เสาธงไชยเป็นประตูหูช้าง ๑ ประตู ท่าเจ้าปราบสำหรับการพิธีส่งออกประตูนี้ ๑ ประตูช้างเผือกสำหรับเจ้าพญาเนียมนาง พญาลงน้ำ ๑ ประตู ท่าคอยเรือมาจอดรับส่งคนราชการ สุดด้านอุดร ป้อมปิ่นและประตูในพระราชฐาน มีป้อมปิ่นแปดประตู ยอดสิบประตู หูช้างสี่

---

(๔๗) มีตรงกัน

(๔๘) ป้อมนี้มุมสระแก้ว เป็นป้อมข้างในวัง อยู่ข้างฉนวนเข้า

วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ หน้าป้อมหันไปทางข้างในวัง เข้าใจว่าเป็นป้อมของวังเดิม เมื่อยกเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้ว ยังคงไว้ไม่ได้รื้อ

(๔๙) มีประตูซุ้มเป็นหลังคาคฤหซ้อน อยู่ที่กำแพง พระราชวังด้านใต้ ต่อจากหลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ไปประตู ๑ ว่าตามแผนที่ในหนังสือนี้ ก็จะต้องเป็นประตูบวรเจษฎานารี แต่ไม่เห็นสมว่าเป็นประตูสำหรับภรรยาขุนนางเข้าถือน้ำในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เพราะไม่ใช่ทางเข้าวัด เป็นทางออกจากวังไปสวนกระต่าย ถ้าภรรยาขุนนางจะไม่เข้าทางเดียวกับผู้ชาย ก็น่าจะเข้าประตูหลังวัด หมายเลข (๔๗) จะสมกว่า

(๕๐) ป้อมสวนองุ่นเป็นป้อมมุมพระราชวังด้านตะวันตกข้างใต้ชื่อตรงกับในกฎมนเทียรบาล

(๕๑) ประตูชนชาติทวารสาคร เป็นประตูไขน้ำเข้าสระพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์

(๕๒) ประตูมหาโภคราช ประตูนี้สำหรับข้าราชการเข้าไปเฝ้าที่พระที่นั่งทรงปืน มีขึ้นในแผ่นดินพระเพทราชา

(๕๓) ประตูอุดมคงคา เป็นประตูไขน้ำเข้าสระบรรยงก์รัตนาสน์

(๕๔) ส้วมสำหรับพวกชาววัง น่าจะอยู่ริมแม่น้ำนอกกำแพงด้านเหนือ แต่เหตุใดจึงเอาเข้าไว้ในคลองท่อ น้ำที่ไขเข้าไปในสระบรรยงก์รัตนาสน์ น่าจะปฏิกูลพออยู่

(๕๕) ป้อมปากท่อในกฎมนเทียรบาล เรียกว่าป้อมท้ายสนม เป็นป้อมมุมกำแพงพระราชวังด้านตะวันตกข้างเหนือ

(๕๖) ประตูมหาไตรภพชล เป็นประตูฉนวนตรงไปจากฉนวนในหลังพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ลงฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี ที่ปลายถนนตรงช่องประตูออกนอกกำแพง ขุดพบอิฐก่อตะแคงลาดจากที่สูงไปหาต่ำ ยังเห็นปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

(๕๗) ประตูเสาธงชัยนี้ สันนิษฐานว่าไม่ใช่ประตูหูช้าง คงเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเป็นประตูกำแพงใหญ่ ในรูปที่ช่างฝรั่งเศสเขียนพิมพ์ไว้ในสมุดต่าง ๆ แถวด้านแม่น้ำ เป็นประตูยอดทั้งหมด

มีศาลาลูกขุนใน (๕๘) ๑ มีพระตำหนัก (๕๙) ตึกสำหรับแปลพระราชสาส์น ๑ มีโรงพลพันใส่ปืนใหญ่น้อย ซ้ายโรง ๑ ขวาโรง ๑ มีโรงใส่พระพิไชยราชรถ อยู่ริมกำแพงคั่นท้องสนามหน้าจักรวรรดิโรง ๑ มีโรงปืนใหญ่เป็นตำแหน่ง ของพระมหาเทพพระมหามนตรี พระราชริน พระอินทะเดชะ และโรงสี่โรงนี้อยู่นอกเชิงกำแพง ชั้นสองนั้นมีประตูซุ้มชื่อประตูสุรินทรทวาร ๑ ประตูสำราญไพชน ๑ ในกำแพงชั้นนี้ตรงโรงอัฐคช มีซุ้มยอดทั้งแปดโรง มีตึกลำสงัดสามห้องสองตึก กำแพงชั้นสามมีเชิงเทินไต่เตี้ย มีซุ้มประตูตรงหน้าพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จออกมานั้น มีประตู (๖๐) ชื่อพิศาลสีลามีซุ้ม ๑ ประตูตรงพระมหาสรรเพ็ชญ์ออกมานั้น ชื่อประตู (๖๑) พิไชยสุนทร ๑ และท้องสนามในตรงหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้น มีโรงพระคชาธาร (๖๒) สี่โรง มีซุ้มยอดใส่พระคชาธารโรงละตัว มีโรงม้าพระที่นั่งโรงหนึ่งสี่ห้อง ๆ ละสองตัว อยู่ตรงหน้าพระคลังมหาสมบัติ

---

(๕๘) ศาลาลูกขุนในกับศาลาหลวง อยู่ในกำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านตะวันออก เคยขุดพบดินหยิกเล็บประจำผูกสำนวน บางก้อนก็มีตรา ถูกไฟเผาจนสุก เดี๋ยวนี้เก็บไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์

(๕๙) หอแปลพระราชสาส์น ขุดพบรากอยู่ภายในกำแพงพระราชวังชั้นนอก ด้านตะวันออกข้างใต้

(๖๐) ประตูพิศาลศิลา ในคำให้การชาวกรุงเก่าเรียกว่าประตูวิมานมงคล แต่ในตำรานี้ว่า ประตูพิมานมงคล อยู่ระหว่างพระวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ขุดพบช่องประตูและยอดที่หักลงมา เป็นประตูยอดปรางค์ มีพรหมพักตร์ ๔ ด้าน

(๖๑) ประตูพิไชยสุนทร ในคำให้การชาวกรุงเก่า เรียกประตูพรหมสุคต ขุดพบช่องประตู แต่ไม่พบเครื่องยอด สันนิษฐานว่าเป็นประตูยอดปรางค์ มีพรหมพักตร์อย่างเดียวกับเลขที่ (๖๐)

(๖๒) โรงช้าง ขุดพบรากตรงกัน

พระมหาปราสาทสุริยามรินทร์นั้น (๖๓) อยู่ในกำแพงทิศอุดรริมน้ำ มีมุขโถงเป็นพระที่นั่งเย็นองค์ ๑ ริมชาลาพระปราสาทฝ่ายอุดร มีพระตำหนักใหญ่ (๖๔) ฝาหลังเจียดทาแดงห้าห้อง ๑ มีพระตำหนักห้าห้อง (๖๕) เรียงกันมา เป็นตำหนักสำหรับประทมเพลิง อยู่ริมประตูต้นส้มโอ ๑ และฝ่ายทักษิณพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีพระตำหนักใส่พระรูปสมเด็จพระนเรศวร (๖๖) กับเครื่องพระแสงต้น ๑ และพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ (๖๗) นั้น เป็นที่บุศยาภิเศกแต่ก่อนมา มีมุขโถง มีพระมรฎบแว่นฟ้าเป็นพระที่นั่งตั้งในมุขโถงหน้าพระมหาปราสาทวิหารสมเด็จ มีทิมดาบซ้ายขวา มีกำแพงแก้วสูงสองศอก ล้อมรอบพระมหาปราสาท ๑ พระมหาปราสาทสรรเพ็ชญ์ (๖๘) มีมุขโถง มีพระมรฎบทองตั้งในมุขโถง เป็นพระที่นั่ง เสด็จออกปราศรัยแขกเมืองในกลางพระมหาปราสาทนั้น มีแท่นบรรยงค์สามชั้นอย่างพระเบญจาสำหรับปูหนังราชสีห์เสด็จขึ้นทรงนั่งราชาภิเษก มีทิมดาบคดซ้ายขวา หน้าพระมหาปราสาทนั้น มีกำแพงแก้วสูงสองศอก ล้อมรอบพระมหาปราสาท มีประตูออกมาถนนระหว่างพระวิหารสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ปราสาทนั้น สำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอออกมาโสกันต์ลงสรง ชื่อประตูพิมานมงคล

ศาลาลวด ๑ ในท้องสนามหน้าพระมหาปราสาทสององค์นั้น มีโรงคชาธารสี่โรง มีโรงม้าต้นโรง ๑ สี่ห้อง ใส่ห้องละตัว มีคลังสำหรับใส่เครื่องม้าต้น ยืนให้แขกเมืองดู พระคลัง ๑ มีพระคลังมหาสมบัติ มีโรงช่างทำรูปอยู่ในกำแพงล้อมพระคลังมหาสมบัติ มีกำแพง (๖๙) คั่นท้องสนามหน้าพระลานทิศอุดร มีประตูซุ้ม สำหรับแห่พระเจ้าลูกเธอลงสรงจึงเปิดชื่อประตู (๗๐) ไชยมงคลไตรภพชนย์ ๑ มีประตูช่องกุดออกไปประตูเสาธงไชย ๑ มีกำแพง (๗๑) คั่นหน้าปราสาทที่นั่งสุริยามรินทร์ มีประตูชื่อไพชนย์ทวาร ๑ มีทิมดาบชาววังข้างขวาตำรวจในข้างขวา นอกประตูมีโรงพระโอสถ ๑ มีโรงพระราชยาน หมู่พนักงานกรรเจียกอยู่ ๑ มีโรงพรมเสื่อสนมรักษา ๑ มีโรงช่างสนะสองโรง มีโรงซุ้มยอด (๗๒) ใส่ช้างนางพระยาเผือก ๑ และกำแพงคั่นสวนไพชยนเบญจรัตน์ (๗๓) ไปลงคลังมหาสมบัติ ถึงมุมกำแพงคลังวิเศษ มีประตูเข้าไปสวนไพชยนเบญจรัตน์ ชื่อประตูสวรรค์ภิรมย์ หอพระมณเฑียรธรรม (๗๔) อยู่กลางสระ มีโรงช่างทำเงิน บาทสลึง เฟื้อง อยู่ปากสระ มีคลังสุภรัตน์ใส่สบงจีวรผ้าตรัย ๑ คลังพิมานอากาศใส่กระจกเทศ มีกรอบทองน้อยใหญ่ และพรมเทศน้อยใหญ่ ๑ มีหอพระเชตอุดร (๗๕) (หอพระ

เชษฐบิดร) สำหรับเจ้าพระย้า พระหลวง แล้วท้าวนางข้างใน ผู้มีบรรดาศักดิ์ ถือพานพระขันหมาก เข้าไปถวายบังคมก่อน แล้วจึงเข้าไปถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ณ วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีกำแพงคั่นริมหอพระเชตอุดร (หอพระเชษฐบิดร) ล้อมสวนไพชยนเบญจรัตน์ มีประตูออกถนนหว่างกำแพงล้อมพระตำหนักตึก วัดชื่อประตูสวรรค์ไพชยนรัตน์ ๑ ถนนนี้มีประตูออกไปท้องสนามหน้าจักรวรรดิ ริมโรงปืนประขาวกวาดวัดชื่อประตูภิรมย์เจษฎา ๑ ถนนนี้มีประตูชื่อสุนทรภูสิต เข้าไปคลังวิเศษ ประตูจะออกจากกำแพงพระคลังวิเศษ ออกถนนมาวัดศรีสรรเพ็ชญ์ชื่อประตูอุดมพัตรา ๑ ถนนนี้มีถนนเลี้ยวเข้าพระตำหนักหน้าจักรวรรดิ มีประตูเข้าไปพระตำหนักชื่อประตูภิรมย์ธรา ๑ แล้วมาถึงประตูหูช้างริมกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เข้าไปคลังแสงใส่เครื่องช่างครบ ๑ ท้ายจรนำพระวิหารสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ปราสาท มีพระฉนวน (๗๖) มีฝาผนังกว้างสิบศอก มีคูหาตลอดหน้าหลังฉนวน มีประตูฉนวนเสด็จออกประตูภพชน ลงเรือพระที่นั่งหน้าพระขนานประจำท่า ชื่อประตูคูหาภพชน มีสิงห์สองตัวอยู่ที่เชิงอัฒจันทร์ประตูนี้ยายแว่นรักษา ประตูท้ายฉนวนเสด็จออกไปวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ชื่อประตูสวรรค์คูหา ยายยมรักษา ๑ ประตูข้างพระ

ฉนวนออกมา ถนนต้นดอกเหล็ก ถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้านท่าทราย ท่าแขก เข้ามานั่งร้านขายผ้า ถนนนี้ตรงมาประตูสุเมรุ ๆ ตรงมาประตูตะพานแพะ ๆ ตรงมาเข้าประตูฉนวนลงท้องสระ ๆ ตรงหน้าพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ ๆ ตรงมาออกประตูจักรพรรดิผัน ยายมิ่งเป็นนายประตู นางจ่ากำกับรักษาในประตูผู้ชายรักษาหน้าประตูข้างนอก ในท้ายสระนั้นมีโรงโอสถ (๗๗) อยู่หน้าประตูสวนองุ่น ๑ มีพระตำหนักสองห้องสำหรับมีราชกิจให้พระราชาคณะอาจารย์เข้าไปอยู่จำวัด ๑ มีทิมสงฆ์ห้าห้อง ๑ มีทิมดาบมหาดเล็กอยู่นอนเวร มีพระแท่นสำหรับพระราชวังหน้าเสด็จเข้าเฝ้าหยุดพัก ๑ มีโรงนาระกาประโคมยาม ๑ ที่โรงเครื่องม้าต้น มีโรงพระแสงเครื่องต้น ๑ มีโรงช่างทำมุกอยู่หน้าพระที่นั่งทรงปืน ๑ มีโรงอาลักษณ์ (๗๘) อยู่ริมกำแพงสวนกระต่าย ๑ มีหอหลวงใส่พระตำหรับแต่ก่อนสืบมา อยู่ในสระมุมกำแพงสวน กระต่าย ๑ มีพระตำหนักห้าห้องในสวนกระต่าย ๑ มีประตูเข้าไปพระตำหนักตึกใหญ่ผนังนอกทาแดง ชื่อพระตำหนักโคหาสวรรค์ พระตำหนักหลังนี้เป็นของพระพันวะษา ซึ่งเป็นพระอัครมเหษีสมเด็จพระนารายณ์แต่ก่อน ครั้นมาเป็นพระคลังข้างใน ท้าวทรงกันดานได้รักษา มีกำแพงล้อม มีประตูสวรรค์ภิรมย์ออกไปท้องสนามจันทน์ หัวเลียวท้องสนามจันทน์ มาถนนริมกำแพง

ล้อมตึกห้าห้อง สำหรับนางวิเศษต้นแต่งเครื่องพระสุพรรณภาชหุง พระกระยาเสวยเครื่องต้น และถนนนี้ผู้หญิงชาวบ้านในไก่เข้ามานั่งร้านขายเครื่องสำเภาจีน ถนนนี้เลี้ยวไปหัวสิงห์หน้าพระฉนวนใหญ่มีกำแพงคั่น มีประตูอุดมนารีออกไปตลาดขายของสดเช้าเย็นตรงในประตูดินเข้ามา อนึ่ง มีสระล้อมรอบพระที่นั่งมหาปราสาทบรรยงก์รัตนาสน์ (๗๙) มีพระตำหนักอยู่ในสระ สำหรับมีเทศนาพระมหาชาติ แล้วมีพระที่นั่งปลายข้าวตอก (๘๐) พระราชทานปลาหน้าคนและกระโห้ ตะเพียนในท้องสระ ริมพระฉนวน (๘๑) เสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งทรงปืน (๘๒) แล

---

(๖๓) พระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทจตุรมุข ก่อด้วยแลงสลับอิฐ อยู่ใกล้กำแพงด้านเหนือริมน้ำ เป็นพระที่นั่งพื้นสูงกว่าองค์อื่น ๆ เดี๋ยวนี้ยังมีผนังตรงรักแร้ด้านเหนือเป็นที่สูงอยู่ตอนหนึ่ง บนนั้นมีรูรอด เมื่อปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ ในพระราชวังครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ในงานรัชมงคลเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ ผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ได้เป็นแม่กองปลูกปราสาทเครื่องไม้ลงบนฐานพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ทำตามรูปทรวดทรง

เดิม กับทำป้อมกำแพงซุ้มประตูพระนคร และป้อมกำแพงซุ้มประตูพระราชวังเท่าขนาดและตามรูปลวดลายที่สอบสวนได้ เมื่อทำกำแพงแล้วได้ขึ้นไปอยู่ในที่สูงเสมอหลังรรอด ก็แลข้ามกำแพงไปเห็นเรือในแม่น้ำได้ เห็นจะเป็นมุขนี้เองที่เรียกว่าพระที่นั่งเย็น สมกับจดหมายเหตุเรื่องคณะพระสงฆ์สยาม ครั้งพระวิสุทธาจารย์ไปลังกามีความว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เสด็จออกทอดพระเนตรกระบวนแห่พระสงฆ์บนพระที่นั่งสุริยามรินทร์

(๖๔—๖๕) ตำหนัก ๒ หลังนี้ อยู่ในที่ข้างเหนือพระที่นั่งสุริยามรินทร์ไม่ได้ แต่ตัวพระที่นั่งสุริยามรินทร์เองก็อยู่จวนจะติดกำแพงด้านเหนืออยู่แล้ว และที่ข้างใต้พระที่นั่งก็เป็นพระตำหนักประดิษฐานพระรูปพระนเรศวรที่ๆ จะปลูกตำหนัก ๒ หลังนี้ได้ก็มีแต่ที่ข้างฉนวนด้านตะวันตกตรงแนวพระที่นั่งออกไป คือที่ตรงข้างกำแพงแก้วโบสถ์วัดใหม่ไชยวิชิตเดี๋ยวนี้เข้าไป ตำหนัก ๒ หลังนี้ สันนิษฐานว่า เป็นของใหม่พึ่งทำขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเอกทัศน์

(๖๖) ที่ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระนเรศวร พงศาวดารว่าอยู่โรงแสงใน เห็นจะเป็นอันลงรอยกันได้ และที่ต่อจากพระที่นั่งสุริยามรินทร์ไปทางใต้ ก็มีรากอิฐอยู่หลายแห่ง

(๖๗) พระวิหารสมเด็จเป็นปราสาทมุขหน้าหลังยาว มุขข้างสั้นที่มุขหน้ามีมุขเด็จตั้งพระที่นั่งบุษบก มีกำแพงแก้วล้อมสามด้านหลังชนเขื่อนเพ็ชร เฉียงแนวหลังมุขกลาง เป็นปราสาทองค์ริมข้างใต้

(๖๘) พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท เป็นปราสาทมุขหน้ามุขหลัง ยาวมุขข้างสั้นมีมุขเด็จ ที่มุขหน้าตั้งพระที่นั่งบุษบกเหมือนพระวิหารสมเด็จ มีกำแพงแก้วล้อมสามด้าน ๆ หลังข้างใต้ชนเขื่อนเพ็ชร ข้างเหนือชนกำแพงแก้วพระที่นั่งสุริยามรินทร์ เป็นปราสาทองค์กลาง

(๖๙) กำแพงคั่นท้องสนามใน ขุดพบรากกำแพง

(๗๐) ประตูไชยมงคลไตรภพชล เป็นประตูซุ้มยอดปรางค์ ขุดพบช่องและซุ้มหักตกอยู่

(๗๑) ขุดพบราก

(๗๒) พงศาวดารว่า โรงช้างเผือกหลังคายอด อยู่ริมกำแพงแก้วพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ด้านใต้โรงหนึ่ง อยู่ที่ริมกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จข้างเหนือโรงหนึ่ง

(๗๓) สวนไพชยนต์เบญจรัตน์ อยู่ระหว่างหลังพระที่นั่งจักรวรรดิออกมาทางตะวันตก ถึงกำแพงกั้นชั้นในต่อจากบริเวณพระวิหารสมเด็จด้านใต้

(๗๔) สระหอพระมนเทียรธรรม อยู่นอกกำแพงชั้นใน ด้านหน้าข้างใต้ ชาวบ้านเดาเรียกกันว่า สระหนองหวาย

(๗๕) หอพระเชฏฐบิดรหรือพระเทพบิดรนี้ ท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่เดิมมารวมทั้งข้าพเจ้าผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ด้วย เข้าใจว่าอยู่ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ตรวจดูสถานที่ซึ่งยังมีอยู่ก็ล้วนแต่เป็นเบสถ์

วิหารสำหรับตั้งพระพุทธรูปทั้งหมด เมื่อมาตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้พบว่าหอพระเชษฐบิดรอยู่ในพระราชวัง กับมีหลักฐานประกอบคือ ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยากล่าวไว้ว่า หน้าที่ตำรวจนอกขวาเป็นพนักงานหอพระมนเทียรธรรม และหอหนังสือ หอสวด หอพระเทพบิดร หอพระเทพอุกัน ดังนี้ หอพระมนเทียรธรรมก็อยู่ในพระราชวัง ไม่ได้อยู่ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เพราะฉะนั้น หอพระเทพบิดรก็คงอยู่ในพระราชวังที่ใกล้ๆกัน พระรูปพระเชษฐบิดรหรือพระเทพบิดรนั้นเป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ซึ่งทรงสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา แต่จะสร้างในรัชกาลใดไม่มีในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุ สันนิษฐานว่า คงเป็นพระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งพระองค์ใดในพระราชวงศ์อู่ทอง หรือจะเป็นพระราเมศวรผู้เป็นพระราชโอรสทรงสร้างขึ้นไว้ เป็นที่เคารพในฐานที่พระองค์เป็นปฐมบรมราชวงศ์ และเป็นผู้ทรงสร้างกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยามหานครประดิษฐานไว้ในพระราชวังเป็นที่ระลึกถึงพระเดชพระคุณ และทั้งเพื่อได้เป็นเทพารักษ์สำหรับพระนครด้วย เหมือนดังสมเด็จพระนเรศวรมหาราช เป็นมหาวีรกษัตริย์ก่อกู้เอาเมืองไทยออกจากอำนาจพม่ากลับเป็นอิสระ และมีอานุภาพยิ่งกว่าแต่ก่อน เมื่อล่วงรัชกาลแล้ว ก็มีพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างพระรูปประดิษฐานไว้ยังโรงแสงใน ไว้เป็นที่เคารพอย่างเดียวกัน เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จึงมีพระราช

กำหนดไว้ว่า เมื่อถึงวันพิธีถือน้ำ ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมีดอกไม้ธูปเทียน ไปสักการะกราบถวายบังคมพระเชษฐบิดรก่อน แล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในพระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วจึงพร้อมกันเข้าไปกราบถวายบังคมพระเจ้าแผ่นดินในท้องพระโรง แต่พระราชวงศ์รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในท้องพระโรงหน้าที่นั่ง เป็นประเพณีสืบมาจนตลอดอายุกรุงศรีอยุธยา ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานี ณ บางกอกแล้ว ทรงสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดให้เชิญพระรูปพระเชษฐบิดรลงมาประดิษฐานไว้ในพระวิหารในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ให้ชื่อว่า หอพระเทพบิดร และข้าราชการผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ นั้นเคยเป็นข้าราชการเก่ามาแต่ครั้งศรีอยุธยา และเคยรู้ประเพณีการถือน้ำเดิมอยู่ เมื่อพระเทพบิดรลงมาประดิษฐานอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงวันถือน้ำจึงพากันเอาดอกไม้ธูปเทียนไปสักการะถวายบังคม พระรูปพระเชษฐบิดรก่อนแล้วจึงไปรับพระราชทานน้ำ พระพิพัฒน์สัตยาในพระอุโบสถ เฉพาะพระพักตร์พระแก้วมรกต พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไม่ทรงโปรดว่าการที่ข้าราชการไปสักการะรูปเทพารักษ์ก่อนนั้น เป็นการขาดทางพระไตรสรณาคมน์ จึงออกพระราชกำหนด เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ ๒๓๒๘ ว่า ถ้าถึงวันพิธีถือน้ำตรุษสารท ให้ข้าราชการมีเครื่องสักการะไปบูชา

นมัสการพระแก้วมรกต และรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาใน พระอุโบสถ แล้วจึงออกมาอุทิศกุศลให้แก่เทพารักษ์ ดังนี้ ความปรากฏว่า พระเชฏฐบิดรเป็นพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ ซึ่งเป็นที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร ต่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ เมื่อออกพระราชกำหนดนี้แล้ว จึงได้แปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินที่พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา และฉบับกรมสมเด็จพระปรมานุชิตลงไว้ ความต้องกันว่า เมื่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดให้เชิญรูปพระเทพบิดรมาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทอง ประดิษฐานไว้ในพระวิหาร ถวายนามว่าพระเทพบิดรนั้น พงศาวดารลงว่าด้วยการแปลงพระเชฏฐบิดรเป็นพระพุทธรูปล่วงหน้าไปถึง ๒ ปี

(๗๖) ขุดพบถนนในฉนวน แต่ผนังรื้อไปหมดไม่มีเหลือ

(๗๗) ระหว่างนี้ไปถึง (๗๘) พรรณาถึงสถานที่ซึ่งเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในแผ่นดินพระเพทราชา

(๗๘) พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์เป็นปราสาทจตุรมุขและเป็นที่ประทับอยู่ข้างใน ด้านตะวันตกมีสระล้อมรอบ ด้านตะวันตกของพระที่นั่ง ก่อภูเขาลงในอ่างแก้ว มีท่อน้ำพุไหลลงในอ่างเลี้ยงปลาเงินปลาทอง สร้างขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ขุดพบรากอ่างแก้วและ

ศิลาที่ก่อเขาหลุดทับถมกองอยู่ ได้เลือกก้อนที่ดีมาก่อเขาไว้ในอ่างบนชาลาหลังพลับพลาจตุรมุขวังจันทร์เป็นของพิพิธภัณฑ์

(๘๐) พระที่นั่งปลายข้าวตอก พระที่นั่งองค์นี้ก่อเป็นฐานอิฐลดชั้นอยู่ข้างอ่างแก้ว ด้านหนึ่งอยู่ริมสระ

(๘๑) มีสะพานข้ามสระไปจากฟากเกาะพระที่นั่งบรรยงก์ ถึงฟากข้างตะวันตกหลังพระที่นั่งทรงปืน ยังเห็นโคกเสาสะพานอยู่

(๘๒) พระที่นั่งทรงปืน ขุดพบรากเป็นรูปยาวรี อยู่ริมขอบสระด้านตะวันออก พงศาวดารว่า เมื่อทรงสร้างพระที่นั่งหมู่นี้แล้ว เปลี่ยนกลับเอาท้ายสนมเป็นข้างหน้า จึงมามีศาลาลูกขุนและโรงหมอทั้งสถานที่สำหรับเจ้าพนักงานประจำการอื่น ๆ ขึ้นอีกแห่งหนึ่งด้วย

ในหนังสือนี้พรรณนาแผนที่ในพระราชวังละเอียดดีกว่าฉบับอื่นๆ แต่น่าประหลาดที่ไม่ได้กล่าวถึง ชื่อประตูที่มีมาในพงศาวดารและกฎมนเทียรบาล คือ ประตูไพชยนต์ ประตูมงคลสุนทร ประตูแสดงราม ประตูสะเดาะเคราะห์ ประตูพระพิฆเณศวร ประตูศรีสรรพทวาร ประตูพลทวาร และประตูนครไชย จะเป็นด้วยเหตุไรไม่ทราบ

พระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐาน ป้อมกำแพง ลงมาใช้ในการสร้างกรุงเทพพระมหานครแล้ว ก็ทิ้งเป็นที่ร้างไม่ปรากฏว่ามีในการปกครองรักษาอย่างไร ในพระราชวังก็มีแต่กองอิฐหักกากปูนถมอยู่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมรกเรี้ยว ต่อมา

จึงมีราษฎรไปตัดฟันถากถางต้นไม้ แล้วปลูกต้นไม้มีผลเช่น น้อยหน่า ส้ม มะขาม มะตูม ถือเป็นเจ้าของกันเป็นแปลง ๆ ไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นไปประพาสแต่ยังทรงพระผนวช เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสังเวยอดีตมหาราช และโปรดให้สร้างปราสาทจตุรมุขขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง ทรงพระราชดำริจะโปรดให้จารึกพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยา ประดิษฐานไว้ภายในปราสาท เพื่อเป็นที่สักการะระลึกถึงพระเดชพระคุณ แต่การค้างอยู่เพียงก่อผนังยังหาทันยกเครื่องบนไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แรกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติก็ได้เสด็จขึ้นไปสังเวยอดีตมหาราช และต่อ ๆ มาก็เสด็จประพาสอีกหลายคราว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะให้ขุดตรวจค้นแผนผังฐานปราสาทราชฐาน ทั่วทั้งพระราชวังขึ้นรักษาไว้ ให้เห็นเป็นพยานประกอบพงศาวดารว่า ประเทศไทยได้ตั้งเป็นปึกแผ่นมั่นคง มีความเจริญรุ่งเรืองมาแล้วช้านาน แต่ยังหาได้มีการขุดค้นตรวจสอบถวายไม่ มาจนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาแต่ครั้งยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ ข้าหลวงมหาดไทย เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงรักษาราชการกรุง

เก่า และปีต่อมาก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นตัวผู้รักษากรุง พระยาโบราณราชธานินทร์ได้ทราบพระราชประสงค์ ในเวลาวันหยุดราชการ ก็ออกเที่ยวตรวจค้นสถานที่ซึ่งมีชื่อมาในพงศาวดารและในกฎหมาย กับทั้งจดหมายเหตุ และโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน บรรดาที่กวีชั้นกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ ที่พรรณนาถึงภูมิฐานพระนครศรีอยุธยา แต่ในเวลานั้นเป็นการยากอย่างยิ่งในการตรวจค้น ด้วยในพระราชวังล้วนแต่เป็นโคกเป็นเนิน มีต้นไม้ปกคลุมอยู่ประดุจป่าทึบ มิใคร่จะเห็นอะไร ที่ยังเห็นสูงอยู่ก็แต่ผนังรักแร้พระที่นั่งสุริยามรินทร์ แต่ภายหลังมาเมื่อจับเค้าเงื่อนได้ จึงได้ลงมือลองขุดเข้าไปจากที่ต่ำด้านหน้าวังทางตะวันออกเป็นร่องตรงไปทางตะวันตก ก็ได้พบรากกำแพงพระราชวังทั้ง ๒ ชั้น เมื่อพิสูจน์ได้ระดับพื้นดินเดิมแล้ว จึงขุดตรงเข้าไปจนถึงแนวกำแพงแก้วหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทสายหนึ่ง และขุดที่นอกกำแพงวังด้านเหนือตอนริมน้ำ ตรงเข้าไปทางข้างพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ก็พบมุมฐานพระที่นั่ง เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส ได้ทอดพระเนตรที่ ๆ ขุดไว้เป็นที่พอพระราชหฤทัย แต่เวลานั้นกำลังที่จะเอาไปทำการขุดค้นตรวจสอบพื้นพระราชวังยังไม่มีพอ ได้อาศัยแบ่งแยกเอาผู้คุมเรือนจำไปได้คน ๑ คุมนักโทษไปทำการขุดค้นได้เพียงวันละ ๑๐ คนบ้างกว่าบ้าง การจึงช้าไม่ปรุโปร่งเห็นได้ทันพระราชประสงค์ ถึงปีมะเมีย

พ.ศ.๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสวยราชสมบัติมาจะครบ ๔๐ ปีเท่ารัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ จะโปรดให้ตั้งการพระราชพิธีรัชมงคล บำเพ็ญพระราชกุศลถวายสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ กับทั้งอดีตมหาราชทุกพระองค์ที่ในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์ จัดการเตรียมที่สำหรับจะปลูกพลับพลาพระราชพิธี กับโรงการมหรสพ และโปรดให้รื้อโครงปราสาทที่ทำค้างไว้บนฐานพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์นั้นเสียในคราวนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์จึงกะโครงการ ขออนุญาตเงินตั้งพนักงานเป็นผู้คุมนักโทษขึ้นโดยเฉพาะแผนกนี้ ๕ คน กับซื้อรางและรถเหล็กสำหรับขนดิน อนึ่ง แต่เดิมที่ดินด้านข้างพระราชวังทางริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชไปจนคลองท่อ มีบ้านเรือนราษฎรปลูกเรียงรายปิดหน้าพระราชวังหมด จึงต้องขออนุญาตเงินใช้เป็นค่าเสียหายแก่เจ้าของบ้าน ที่จักต้องถูกรื้อถอนด้วย และในการขุดวังตั้งแต่เริ่มมา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งยังดำรงในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เป็นพระธุระแนะนำอุดหนุนทุกอย่าง การจึงสำเร็จตามรูปที่กะไว้ ครั้นถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้แยกเอานักโทษจากเรือนจำไปคุมขังไว้ที่ข้างวัดธรรมิกราช ๑๐๐ คน ไปลงมือทำการ พระยาโบราณราชธานินทร์ ก็ได้เข้าไปตั้งที่พักชั่วคราวอยู่ที่

มุมพระราชวังด้านตะวันออก คอยตรวจตราบงการให้เจ้าหน้าที่ขุดค้นให้ถูกต้องตามแผนผังรากของเดิม และได้ขนเอาอิฐหักกากปูนมูลดินออกไปถมในที่ซึ่งราษฎรย้ายถอนบ้านเรือนไป ซึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมมาแต่เดิมนั้น สูงขึ้นจนเสมอพื้นดินเชิงกำแพงข้างวัง คือที่เป็นถนนย่านท่าวาสุกรีตอนข้างวังด้านริมน้ำเดี๋ยวนี้ การขุดครั้งนั้นสำเร็จได้รูปแผนผังเพียงตั้งแต่กำแพงข้างเหนือ ไปจนถึงแนวกำแพงคั่นข้างพระวิหารสมเด็จ ด้านหน้าพระราชวังทางตะวันออกตั้งแต่กำแพงชั้นนอกไปจดกำแพงหลังพระราชวังด้านตะวันตก ก็พอจวนจะถึงกำหนดงานพระราชพิธี จึงหยุดการขุด ลงมือจัดการปลูกสร้างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท และบ้อมกำแพงประตูเมือง ประตูวังสถานที่ต่าง ๆ ตามรูปรากเดิมด้วยเครื่องไม้ ให้เหมือนอย่างพระราชวังครั้งกรุงศรีอยุธยา และปลูกโรงมหรสพรอบพระราชวังชั้นใน ครั้นถึงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินแต่กรุงเทพ พระมหานครขึ้นไปประทับพลับพลา ณ เกาะลอย วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน และวันที่ ๑ ที่ ๒ ธันวาคม เวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพระราชอิสริยยศ ทั้งทางชลมารค สถลมารค เข้าไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับแรมที่พลับพลาเกาะลอย มีมหรสพโขน ๒ โรง หุ่น ๒

โรง ละคร ๒ โรง มอญรำโรง ๑ เทพทองโรง ๑ และมีระเบ็ง โมงครุ่ม คุลาตีไม้ ไม้ลอย ญวนหก นอนหอก นอนดาบ ไต่ลวด กระอั้วแทงควาย แทงวิไสย กับสรรพกีฬา มีแข่งระแทะ วิ่งวัวคน ชกมวย ขี่ช้างไล่ม้า ๓ วัน ค่ำมีดอกไม้ไฟทั้ง ๓ คืน เมื่อเสร็จพระราชพิธีแล้ว รุ่งขึ้นเวลาบ่าย เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรในพระราชวังอีกเวลาหนึ่ง วันที่ ๔ ธันวาคม จึงเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพพระมหานคร อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่าต่อไปก็คงจะเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาทอดพระเนตรอยู่เนือง ๆ ทั้งเมื่อมีเจ้านายต่างประเทศหรือแขกเมืองชั้นสูงเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็จะเป็นที่ให้แขกเมืองมาเที่ยวได้แห่ง ๑ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์สร้างพลับพลาตรีมุขขึ้นบนฐานเขียง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นฐานพระราชมนเทียรที่ประทับเดิม แต่ในแผนผังของเก่าที่ขุดพบบนฐานนี้เป็นพระที่นั่งหลังคาแฝด มิใช่ตรีมุข และไม่มีเกยช้างเกยม้าเกยพระราชยาน มาทำเพิ่มเติมขึ้นเพื่อให้เหมาะสำหรับการเสด็จประพาสรัชกาลที่ ๖ เมื่อเสร็จการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงสังเวยอดีตมหาราช ตั้งพระราชพิธีที่พลับพลาตรีมุขในพระราชวังกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓ ต่อมาก็ได้เสด็จขึ้นไปทรงสังเวยอดีตมหาราช ณ พลับพลานั้นอีก ๓ คราว

ถึงรัชกาลปัจจุบัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสังเวยอดีตมหาราชเหมือนดังรัชกาลก่อน เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๙

อนึ่ง การขุดพื้นวังนั้น เมื่อพ้นรัชมงคลมาแล้ว ก็ได้ไปลงมือขุดพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท และวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ตอนหน้า ต่อมากำลังการขุดร่อยหรอลงโดยมีอุปสรรคในการใช้แรงนักโทษ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๖ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งภายหลังมาในรัชกาลปัจจุบันนี้เปลี่ยนเป็นราชบัณฑิตยสภา เป็นหน้าที่รักษาสถานที่โบราณ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นายกราชบัณฑิตยสภา จึงมีรับสั่งให้พระยาโบราณราชธานินทร์ สมุหเทศาภิบาล และอุปนายกราช-บัณฑิตยสภา ลงมือขุดชำระพื้นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ต่อมา

การขุดชำระพื้นพระราชวังและวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์นั้น บางแห่งต้องขุดออกสูงตั้งแต่ศอก ๑ ถึง ๕—๖ ศอก จึงถึงพื้นเดิม

และวังจันทร์ [๘๓] นั้นมีปราสาทจตุรมุขหาซุ้มยอดมิได้ พระมหาอุปราชเป็นฝ่ายหน้า เสด็จอยู่ใกล้กับพระราชวังหลวงทางห้าสิบเส้น อยู่ทิศบูรพ์และมีพระมหาประสาทโถง[๘๔] ตั้งนอกกรุงทิศอิสาณ สำหรับเสด็จไปทอดพระเนตรจับช้างเถื่อน ช้างโขลงปกน้ำเถื่อนเข้ามาจึงชื่อเพนียดและ

---

(๘๓) วังจันทร์เกษม เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่ครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระยุพราช เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็คงจะเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถและพระมหาอุปราชพระองค์ต่อ ๆ มา แต่บางคราวก็เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน เช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ แรกได้ราชสมบัติก็ประทับอยู่ที่วังจันทร์หลายปีจึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในคำให้การชาวกรุงเก่าว่า วังจันทร์มีกำแพง ๒ ชั้นเหมือนวังหลวง กำแพงชั้นนอกสูง ๗ ศอก แนวกำแพงยาวโดยรอบ ๒๔ เส้น มีประตูใหญ่กว้าง ๔ ศอก ๖ ประตู ประตูน้อย ๒ ประตู พระราชมนเทียรข้างหน้ามีท้องพระโรง ต่อท้องพระโรงเข้าไปมีวิมาน ๓ หลัง อยู่ทางทิศเหนือหลัง ๑ ทิศใต้หลัง ๑ ทิศตะวันออกหลัง ๑ หลังใต้เรียกว่า พระที่นั่งพระวิมานรัถยา และมีสถานที่เจ้าพนักงานประจำการต่าง ๆ คล้ายวังหลวง

เมื่อหมดอายุพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว ก็รื้อเอาอิฐวังนี้ลงไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร พื้นที่วังก็รกร้าง ภายหลังจึงมีราษฎรเข้าไปปลูกต้นผลไม้ มาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวัง ได้ก่อกำแพงมีใบเสมารอบ ๔ ด้านๆ หนึ่งยาวราว ๔ เส้น ๔ ด้าน ราว ๑๖ เส้น มีประตูซุ้ม ๔ ประตู สำหรับแปรพระราชสำนักขึ้นไปประทับ โปรดให้สร้างพระที่นั่ง และพลับพลา ตำหนักเรือนโรง สถานที่สำหรับเจ้าพนักงานประจำการในพระราชสำนักครบบริบูรณ์ ครั้นมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นเป็นที่ประทับเวลาแปรพระราชสำนักแล้ว วังนี้ก็ไม่มีเวลาจะใช้ สถานที่ต่างๆ ก็ชำรุดทรุดโทรมไป ครั้นเมื่อจัดการรวมหัวเมืองขึ้นเป็นมณฑลอยุธยา จึงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เป็นที่ทำการของเทศาภิบาล ในครั้งนั้นได้ซ่อมแต่เฉพาะสถานที่ ๆ จะเอาไว้ใช้ในราชการ นอกจากนั้นได้รื้อลงเสียมากหลายอย่าง ยังคงเหลืออยู่แต่กำแพงวัง และ

๑. พระที่นั่งพิมานรัถยา ก่ออิฐพื้น ๒ ชั้น ได้ยินเล่ามาว่าก่อตามรากเดิมนั้นองค์ ๑ ได้ใช้เป็นศาลารัฐบาลมณฑลอยุธยา มาแต่ พ.ศ. ๒๔๓๙ จนถึงทุกวันนี้

๒. หอพิศัยศัลลักษณ์ ก่ออิฐพื้น ๔ ชั้น ว่าก่อตามรูปรากเดิมในรัชกาลที่ ๔ ใช้เป็นที่ประทับทอดพระเนตรดาว

๓. พลับพลาจตุรมุข ที่ถูกน่าจะเรียก ฉมุข เพราะมีมุขด้านหน้า ๓ ด้านหลัง ๓ เป็นพลับพลาเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้อง มีช่อฟ้าใบระกา หน้าบันมุขกลางด้านหน้า ของเดิมปั้นเป็นลายพระราชลัญจกรมหาโองการ มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรครุฑพาหะ มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรหงส์พิมาน ด้านหลังมุขกลางเป็นลายพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว มุขเหนือเป็นลายพระราชลัญจกรไอยราพต มุขใต้เป็นลายพระราชลัญจกรสังขพิมาน ในรัชกาลที่ ๕ พลับพลาหลังนี้ชำรุด โปรดให้พระยาชัยวิชิต (นาก ณ ป้อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงซ่อมครั้งหนึ่ง มาถึงในปลายรัชกาลที่ ๖ ชำรุดอีก ในรัชกาลที่ ๗ จึงโปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ ซ่อมอีกครั้งหนึ่ง การซ่อมครั้งนี้ได้รื้อตัวพลับพลาลงหมดทั้งหลัง เสาและรอดตรงขื่อใช้ก่อด้วยเฟโรคอนกรีตแทนไม้ของเดิม และเดี่ยวทรงพลับพลาเดิมนั้นเตี้ยอยู่ ได้ขยายให้สูงขึ้นไปอีกศอกหนึ่ง ฝาคงใช้ฝาไม้ตามเดิม แต่หน้าบันมุขทั้ง ๖ ลายปั้นของเดิมชำรุด ได้เปลี่ยนเป็นลายไม้สลักแทน

๔. โรงละคร หลังคาทรงปั้นหยามุงกระเบื้อง อยู่หน้าพลับพลาจตุรมุข เดิมใช้เป็นศาลมณฑล ต่อมาเมื่อได้จัดการสร้างศาลขึ้นเป็นตึก ๒ ชั้น ที่นอกกำแพงวังด้านตะวันออกแล้ว ได้รื้อ

เอาไปปลูกไว้ที่หลังศาลารัฐบาลมณฑล เปลี่ยนเป็นผนังก่ออิฐ เดี๋ยวนี้ใช้เป็นศาลากลาง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๕. ห้องเครื่องหลัง ๑ ใช้เป็นที่พักพนักงานรักษาวัง

๖. โรงม้าพระที่นั่ง เป็นตึก ๕ ห้อง อยู่ริมกำแพงวังด้านเหนือหลัง ๑ ในรัชกาลที่ ๖ ได้สร้างพระคลังมณฑลกับที่ทำการสรรพากรขึ้นที่ริมกำแพง แต่ริมประตูด้านใต้ ไปจดริมประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นรูปคดตามกำแพงหลัง ๑ เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์ ยังเป็นสมุหเทศาภิบาลอยู่ ได้กะกำหนดแผนผังไว้ว่าเมื่อถึงเวลาสร้างศาลารัฐบาลมณฑลใหม่ จะได้สร้างจากริมประตูด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ไปบรรจบริมประตูทิศเหนืออีกหลัง ๑ ตัวศาลารัฐบาลมณฑลเดิมนั้น จะได้แก้ไขสำหรับเก็บโบราณวัตถุเป็นพิพิธภัณฑ์ต่อไป

กำแพงวังเดิมเข้าใจว่าคงกว้างกว่าที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ ด้วยได้เคยพบรากพระที่นั่งยังมีโคนเสา และบัวปลายเสาหักจมอยู่ในที่ ๆ เป็นโรงเรียนมณฑล ซึ่งอยู่นอกกำแพงวังข้างใต้ กับมีรากอิฐอยู่ในบริเวณกำแพงเรือนจำก็หลายแห่ง จึงสันนิษฐานว่า แนวกำแพงวังเดิมด้านเหนือกับด้านตะวันออก คงจะอยู่ราวแนวกำแพงใหม่ยืนไปหักมุมเลี้ยว ที่หลังโรงเรียนมณฑล ตรงไปทิศใต้ ไปหักมุม

เลี้ยวราวหลังกำแพงเรือนจำ เข้าบรรจบกำแพงด้านเหนือ ด้านริมน้ำคงมีกำแพงสกัดระหว่างกำแพงวังกับกำแพงพระนครทั้งสองข้าง

โบราณวัตถุของวังจันทร์เดิมที่ยังเหลืออยู่อีกอย่างหนึ่ง ก็คือที่ตั้งระหัดน้ำเข้าวัง ก่อด้วยอิฐ อยู่ริมตลิ่งเยื้องกับแนวกำแพงวังไปหน่อยหนึ่ง แต่ก่อนชาวบ้านเรียกว่า ฐานโพธิ์ เพราะมีต้นโพธิ์ใหญ่อยู่ต้น ๑ ภายหลังเมื่อได้ตรวจดูโดยละเอียดแล้วจึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งระหัดน้ำ ด้วยมีท่อดินเผาฝังแต่ที่นั้นเข้าไปในวัง ไปลงบ่อข้างหอพิศัยศัลลักษณ์สาย ๑ ไปทางหน้าพลับพลาจตุรมุขสาย ๑ และคงจะมีไปทางอื่นอีก แต่ตรวจให้ตลอดไม่ได้ ด้วยมีสถานที่ๆ สร้างใหม่ทับอยู่

อนึ่ง ในพระราชวังจันทร์เกษมนี้ นอกจากใช้เป็นที่ทำราชการแล้ว พระยาโบราณราชธานินทร์ แต่ครั้งยังเป็นพระยาโบราณบุรานุรักษ์ ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยา ยังได้รวบรวมโบราณวัตถุ มีเครื่องศิลา เครื่องโลหะ เครื่องกระเบื้อง เครื่องดินเผา เครื่องไม้แกะสลัก บรรดาที่ได้พบปะอยู่ตามที่วัดร้าง และของที่ขุดได้ทั้งของที่มีผู้ให้เป็นส่วนตัว ไปจัดตั้งไว้ในตึกโรงม้าพระที่นั่ง และได้ขยายปลูกเป็นเฉลียงมุงสังกะสีมีฝารอบ ๓ ด้าน ขึ้นเป็นที่พิพิธภัณฑ์มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๕ ในครั้งนั้นเจ้านายทรงเรียกว่า โบราณพิพิธภัณฑ์ ต่อมาถึงวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทอดพระเนตร ได้ทรงลงพระปรมาภิไธย และทรงลงบันทึกไว้ในสมุดสำหรับพิพิธภัณฑ์ว่า "เก็บรวบรวมได้มากเกินคาดหมาย และจัดเรียบเรียงดี" แล้วได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ย้ายของจากโรงม้าพระที่นั่งมาจัดตั้งในพลับพลาจตุรมุข

ส่วนโบราณวัตถุที่เป็นศิลาและโลหะ มีพระพุทธรูปและของอื่นที่ใหญ่ ๆ นั้น ได้ก่อฐานอิฐจัดตั้งเรียงไว้ภายในกำแพงวัง และทำระเบียงมุงสังกะสีไปตามแนวกำแพงวัง แต่ด้านเหนือไปถึงด้านตะวันออกจัดขึ้นเป็นพิพิธภัณฑสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งบัดนี้เรียกว่าอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน ในรัชกาลปัจจุบันนี้[๑]เมื่อโปรดให้จัดตั้งพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครขึ้น อยู่ในหน้าที่ราชบัณฑิตยสภา แล้วราชบัณฑิตยสภาได้ย้ายโบราณวัตถุ ที่ทำด้วยไม้และเครื่องศิลาเครื่องโลหะอันเป็นชิ้นเอกจากอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน ลงมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนครเสียหลายสิบชิ้น

(๘๔) พระที่นั่งที่เพนียด เดิมเมื่อแรกสร้างกรุง กำแพงพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่พ้นวัดเสนาสน์เข้าไป เพนียดจับช้างอยู่ที่วัดซอง คือที่ที่ว่าการอำเภอกรุงเก่าเดี๋ยวนี้ ต่อมาถึงแผ่นดิน

(๑) หมายถึงรัชกาลที่ ๖

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จึงย้ายไปตั้งเพนียดที่ตำบลทะเลหญ้า ขยายกำแพงพระนครด้านนี้ออกไปริมน้ำ คือที่ริมถนนหน้าวังจันทร์อยู่ในทุกวันนี้ แต่พระที่นั่งที่เพนียดของเดิม พม่าเอาไฟเผาเสียเมื่อครั้งเข้ามาล้อมกรุง ต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ ๑ จะได้ซ่อมแปลงเพนียดขึ้น หรืออย่างไรไม่ได้ความชัด มารู้แน่นอนแต่ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๓ โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหลวงเทพพลภักดิ์ออกไปทรงเป็นแม่กองซ่อมเพนียดครั้งหนึ่ง กับในรัชกาลที่ ๕ ก็ได้โปรดให้ซ่อมอีก ๒ คราว

ตั้งด่านคอยเหตุตามแม่น้ำเข้ากรุงสี่ทิศบูรพ์ขนอน (๘๕) บ้านข้าวเม่า ๑ ทักษิณขนอน (๘๖) บ้านบางตะนาวศรี ๑ ปัจจิมขนอน (๘๗) บ้านปากคู ๑ อุดรขนอน (๘๘) บ้านบางหลวง ๑ และซึ่งแม่น้ำรอบกรุงมีทำนบรอ (๘๙) กว้างสามวาตรงป้อมมหาไชยสำหรับช้างม้าคนเดินข้ามไปมาที่หัวรอ ๑ แล้วมีเรือคอยข้ามรับส่งสมณชีพราหมณ์

---

(๘๕) ด่านสำหรับตรวจคนแปลกปลอม กับสิ่งของต้องห้ามที่จะเข้ามาหรือออกไปจากพระนคร ขนอนเป็นที่ตั้งเก็บภาษี บางแห่งด่านกับขนอนอยู่ไกลไม่เกี่ยวกัน บางแห่งอยู่ใกล้กัน เช่นขนอนสี่ทิศกรุง และต้องตั้งที่แม่น้ำทางร่วมซึ่งจะเข้ากรุง ทิศตะวันออกจึงตั้งด่านตรวจผู้คนและขนอนเก็บภาษีที่บ้านข้าวเม่า ด้วยเป็นทางร่วมแม่น้ำลพบุรี กับแม่น้ำป่าสักเดิม

(๘๖) ขนอนบางตะนาวศรี หรือนัยหนึ่งเรียกขนอนหลวงอยู่ที่ข้างวัดโปรดสัตว์ เป็นด่านภาษีใหญ่กว่าทุกแห่ง เพราะสำหรับตรวจผู้คนและเรือลูกค้า กับเก็บภาษีสินค้าที่เข้าออกทางหัวเมืองชายทะเลและต่างประเทศ

(๘๗) ขนอนปากคู อยู่ที่ปากคลองวัดลาดฝั่งใต้ ทางไปบ้านเกาะมหาพราหมณ์ สำหรับตรวจผู้คนและเก็บภาษีซึ่งจะเข้าออกทางลำแม่น้ำน้อย

(๘๘) ขนอนบางลาง อยู่ที่เลี้ยวบ้านแมนลำน้ำโพธิ์สามต้น เป็นด่านภาษีแม่น้ำแควใหญ่ทางเหนือ ซึ่งสายน้ำเดิมลงทางบางแก้ว ที่ว่าบางหลวงนั้นผิด ของเดิมคงเขียนไว้ถูก แต่ผู้คัดลอกต่อ ๆ มาไม่เคยได้ยินชื่อนั้น เคยได้ยินแต่ว่ามีบางหลวงในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา หรือเช่นตึกในวัดเสาธงทอง จังหวัดลพบุรี ในหนังสือชั้นหลังเขียนว่า ตึกคชสาร แต่ที่ถูกคือตึกโคระส่าน หมายความว่าเป็นตึกให้ทูตโคระส่านพัก เวลาเข้ามาเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ แต่มาตอนหลังไม่รู้จักชื่อโคระส่าน เห็นคชสารแปลได้ก็เลยเขียนเช่นนั้นเป็นต้น

(๘๙) มีรออยู่ที่ตรงตลิ่งท้ายห้องแถวตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้ ไปจนตลิ่งฟากข้างตะวันออก ของเดิมทำไว้เพื่อกันไม่ให้น้ำในแม่น้ำแควใหญ่ซึ่งไหลผ่านเข้าไปทางพระราชวัง ไหลบ่าลงทางคูด้านชื่อหน้า ซึ่งจะทำให้แม่น้ำหน้าพระราชวังตื้น แต่เมื่อกรุงเสียแล้วต่อมาก็เอาไว้ไม่อยู่ น้ำไหลบ่าออกทางคลองหัวรอลงหน้าวังจันทน์ ทำให้คลองกว้างกลายเป็นแม่น้ำ แม่น้ำเดิมที่ไปทางพระราชวังจึงตื้นเขิน เลยเรียกกันว่า คลองเมือง ในทุกวันนี้ เมื่อ ๓๐ ปีล่วงมา ผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้ยังได้เคยเห็นโคนเสารอที่พื้นคลอง เวลานี้ดินท่วมดอนขึ้นมาเสียมาก แต่ถ้าผู้ใดมีความประสงค์จะพิสูจน์ ลองขุดโคลนสัก ๒—๓ ศอก ก็จะพบโคนเสารอ

และด้านขื่อบูรพ์ทิศ แต่หัวรอมาถึงเรือจ้างข้ามไปวัดสะพานเกลือ (๙๐) ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดนางชี (๙๑) ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดพิไชย (๙๒) ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดเกาะแก้ว (๙๓) ๑ ด้านขื่อทิศบูรพ์ห้าแห่งทั้งหัวรอ

ด้านแปทิศทักษิณ เรือจ้างข้ามไปวัดเจ้าพระแนงเชิง ๑ เรือจ้างท้าหอย (๙๔) (ท่าหอย) ข้ามออกไปป่าจาก ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดขุนพรหม (๙๕) ๑ เรือจ้างด่านชีข้ามออกไปวัดสุรินทร์ ๑ เรือจ้างฉะไกรน้อยข้ามออกไปวัดท่าราบ ๑ เรือจ้างวังไชยข้ามออกไปวัดนาค (๙๖) ปากคลองขุนละครไชย ๑ ด้านแปทักขินทิศมีเรือจ้างหกตำบลแล

---

(๙๐) วัดสะพานเกลือ อยู่ที่เกาะลอย ลักษณะเป็นวัดหลวง แต่เดี๋ยวนี้ร้าง

(๙๑) วัดนางชี อยู่ใต้สะพานท่าวัดประตูโรงธรรม เดี๋ยวนี้พังเสียเกือบหมดแล้ว

(๙๒) วัดพิชัย อยู่ที่ปากคลองบ้านบาตรฝั่งใต้ ใต้สถานีรถไฟ

(๙๓) วัดเกาะแก้ว อยู่ปากคลองป่าข้าวสารฝั่งใต้ เยื้องท่าน้ำหน้าวัดสุวรรณข้าม โบสถ์เดิมพังลงน้ำไปเกือบหมดแล้ว

(๙๔) ท่าหอย อยู่ตรงโรงต้มกลั่นสุราเดี๋ยวนี้ ตามแผนที่เก่าว่าเป็นท่าหมู่บ้านจีน

(๙๕) วัดขุนพรหม อยู่ตรงประตูจีนข้าม

(๙๖) อยู่ในปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งครั้งเดิมเรียกว่าคลองขุนละครไชย

ด้านขื่อประจิมทิศ เรือจ้างบ้านชีขข้ามออกไปวัดไชยราม (วัดไชยวัฒนาราม) ๑ เรือจ้างวังหลังข้ามออกไปวัดลอดฉ่อง (๙๗) (วัดลอดช่อง) ๑ เรือจ้างด่านข้ามออกไปกระษัตรา ๑ เรือจ้างข้ามออกไปธาระมา ๑ ด้านขื่อปัจจิมทิศมีเรือจ้างสี่ตำบล

ด้านแปอุตรทิศ เรือจ้างประตูสตคบ ข้ามออกไปวัดขุนยวน ๑ เรือจ้างข้ามออกไปวัดติน (๙๘) ๑ ถ้าเรือคอยราชการประจำทั้งกลางวันกลางคืน (๙๙) ข้ามออกไปขึ้นฟ่ากสระบัวแลศาลากระเวร ๑ เรือจ้างท่าสิบเบี้ย (๑๐๐) ข้ามออกไปคลองวัดโพ ๑ เรือจ้างริมวัดท่าทราย (๑๐๑) ข้ามออกไป (วัดโรงฆ้อง) ๑ เรือจ้างหน้าวัดซอง (๑๐๒) ข้ามออกไปวัดป่าคนที ๑ เรือคอยราชการวังจันอยู่ตรงป้อมมหาไชย (๑๐๓) ข้ามออกไปวัดแม่นางปลื้มและท่าโขลง ด้านแปอุตรทิศมีท่าเรือคอยสองตำบล เรือจ้างห้าตำบลแล

---

(๙๗) วัดลอดช่อง อยู่เหนือวัดชัยวัฒนาราม แต่ลึกขึ้นไปบนบก

(๙๘) วัดเชิงท่า อยู่เยื้องปากคลองท่อข้าม เป็นท่าข้ามไปเข้าวังในตอนที่เปลี่ยนท้ายสนมเป็นข้างหน้า ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาลงมา จนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ

(๙๙) เรือคอยรับใช้ราชการประจำท่าวาสุกรี ข้ามฟากไปศาลากองตระเวนปากคลองสระบัว ด้วยที่นั้นเป็นด้านตรงฉนวนน้ำประจำท่าพระราชวังหลวง เป็นศาลาย่านกลาง ในกฎมนเทียรบาลว่าตอนแม่น้ำข้างเหนือมีศาลากองตระเวน สันนิษฐานว่าคงอยู่ราวตรงระหว่างท่ากลาโหมกับท่าสิบเบี้ยข้าม สำหรับรักษาเหตุการณ์ในลำแม่น้ำเขตพระราชวังด้านหน้าศาลา ๑ ข้างใต้ตั้งกองตระเวนที่ศาลาปูน สันนิษฐานว่า ข้างวัดศาลาปูนเดี๋ยวนี้ สำหรับรักษาเหตุการณ์ในลำน้ำตอนท้ายพระราชวัง ระหว่างศาลาเหนือศาลาใต้ ห้ามไม่ให้เรือประทุนเรือลูกค้าเข้าออก

(๑๐๐) ท่าสิบเบี้ย เป็นท่าขึ้นลงของผู้มีราชการในพระราชวังและผู้ที่มีกิจในโรงศาล เพราะก่อนแต่แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชาขึ้นไป ศาลาลูกขุนกับทั้งสำนักงานข้าราชการในราชสำนักอยู่ในกำแพงพระราชวังด้านตะวันออก และนอกกำแพงก็มีสถานที่ทำการอื่น ๆ อยู่ทางด้านหน้าทั้งหมด

(๑๐๑) วัดท่าทราย อยู่ริมคลองประตูข้าวเปลือก ภายในกำแพงพระนคร วัดโรงฆ้องอยู่ริมน้ำฝั่งเหนือเยื้องกันข้าม

(๑๐๒) วัดซอง อยู่ภายในกำแพงพระนคร หลังตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้อยู่ในบริเวณอำเภอกรุงเก่า เป็นวัดร้าง เดิมมีโบสถ์ วิหารพระเจดีย์ และหอระฆัง ช่องประตูด้านตะวันตก แต่พังทำลายเสีย

หมด คงเอาไว้แต่พระเจดีย์กับช่องประตูไว้เป็นเครื่องหมาย วัดป่าคนที อยู่หลังบ้านหม้อฟากคลองข้างเหนือ แนวเดียวกับวัดแม่นางปลื้ม

(๑๐๓) ป้อมมหาไชย อยู่ตรงตลาดหัวรอ วัดแม่นางปลื้ม อยู่คนละฟาก

แม่น้ำรอบกรุงทั้งสี่ด้าน มีทำนบรอตำบล ๑ เรือคอยสองตำบล เรือจ้างยี่สิบตำบล แต่ข้ามแม่น้ำยี่สิบสามตำบลแล

มีตลาดเรือที่แม่น้ำรอบกรุง เป็นตลาดเอกสี่ คือ ตลาดน้ำวน(๑๐๔) บางกะจะ ๑ ตลาดปากคลองคูจาม(๑๐๕) ๑ ตลาดคลองคูไม้ร้อง(๑๐๖) ๑ ตลาดปากคลองวัดเดิม(๑๐๗) ๑ เป็นสี่แล

มีตลาดบนบกนอกกำแพงกรุง แต่ในขนอนทั้งสี่ทิศเข้ามาจนริมแม่น้ำรอบกรุงนั้น คือตลาดวัดพระมหาธาตุ(๑๐๘) หลังขนอนบางหลวง ๑ ตลาดลาว(๑๐๙) เหนือวัดโคหาสวรรค์ ๑ ตลาดคลองน้ำยา(๑๑๐) ๑ ตลาดบ่าปลา(๑๑๑) เชิงทำนบรอ ๑ ตลาดหน้าวัดแคลงและวัดตะพานเหลือง(๑๑๒) (วัดตะพานเกลือ) ๑ ตลาด(๑๑๓) (วัดนางชี) ๑ ตลาดบ้านบาตวัดพิไชย(๑๑๔) ๑ ตลาดวัดจันทน์หลังวัดกล้วย(๑๑๕) ๑ ตลาดหลังวัดตึกวิลันดา(๑๑๖) ๑ ตลาดวัดสิงห์(๑๑๗) บ้านญี่ปุ่น ๑ ตลาดวัดทอง ๑ ตลาดวัดท่าราบ ๑ ตลาดบ้านปูนวัดเขียน ๑ ตลาดบ้านจีน(๑๑๘) ปากคลองขุนละครไชย ๑ ตลาดกวนลอดช่อง ๑ ตลาดเรือจ้างวัดธาระมา ๑ ตลาดบ้านป้อม(๑๑๙) ตรงขนอนปากคู ๑ ตลาดหัวแหลม(๑๒๐) คลองมหานาค ๑ ตลาดวัดขุนญวนศาลาปูน ๑

ตลาดวัดคูไม้ร้อง[(๑๒๑)] หลังโรงเรือ ๑ ตลาดหน้าวัดกะไตร[(๑๒๒)] ลงวัดหน้าพระเมรุ ๑ ตลาดวัดค่ายวัว[(๑๒๓)] บ้านหม้อ ๑ ตลาดป่าเหล็ก[(๑๒๔)] ๑ ตลาดวัดครุฑ[(๑๒๕)] ๑ ตลาดคลองผ้าลาย[(๑๒๖)] ริมวัดป่าแดง (วัดป่าแดง) ๑ ตลาดโรงกูบ[(๑๒๗)] หน้าวัดกุฎีทอง ๑ ตลาด (วัด) โรงฆ้อง[(๑๒๘)] ๑ ตลาดหน้าวัดป่า[(๑๒๙)] บ้านคนที ๑ ตลาดป่าเหล็ก[(๑๓๐)] ท่าโขลง ๑ ตลาดวัดพร้าว[(๑๓๑)] ๑ ตลาดนอกกรุงเทพมหานคร สามสิบสองตลาดแล

---

(๑๐๔) บางกะจะ คือ แม่น้ำตรงสามแยกหน้าป้อมเพ็ชร

(๑๐๕) คลองคูจาม อยู่ใต้วัดพุทไธสวรรย์ลงมา

(๑๐๖) คูไม้ร้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ ระหว่างวัดเชิงท่ากับวัดพนมโยง เป็นที่โรงเรือพระที่นั่ง

(๑๐๗) วัดเดิมในราชการเรียกว่า วัดศรีอโยธยา อยู่ในคลองแยกจากคลองบ้านม้าหันตรา

(๑๐๘) วัดพระมหาธาตุ อยู่ในกำแพงพระนคร ไม่ปรากฏว่ามีวัดมหาธาตุอยู่นอกกรุงอีก และที่บางลางซึ่งเป็นด่านขนอนเดิม ข้าง

แม่น้ำฝั่งตะวันออกมีวัดดาวคะนอง ทางตะวันตกมีวัดช้าง ตลาดนั้นจะอยู่ที่วัดใดรู้ไม่ได้

(๑๐๙) จะอยู่ที่ใดไม่ทราบแน่ เพราะชื่อวัดเดี๋ยวนี้เปลี่ยนแปลงไปเสียมาก แต่อยากจะเดาว่า น่าจะอยู่แถวปลายคลองสระบัว ด้วยที่แถวนั้นสังเกตเห็นเป็นบ้านเก่า มีวัดเรียงกันถึง ๒ ชั้น

(๑๑๐) ชาวบ้านเดี๋ยวนี้ เรียกคลองที่อยู่เหนือเพนียดเข้าไปในทุ่งวัดบรมวงศ์ว่า คลองน้ำยา แต่ในจดหมายเหตุและแผนที่ของพวกฝรั่งเศส ซึ่งเขียนไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า คลองเหนือวัดเซนต์โยเซฟ คือที่เรียกกันว่าคลองตะเคียนเหนือเดี๋ยวนี้เป็นคลองน้ำยา แต่ในหนังสือนี้เรียกคลองนี้ว่า คลองขุนละครไชย

(๑๑๑) ตลาดป่าปลา อยู่ที่หน้าตลาดหัวรอ

(๑๑๒) คือตลาดริมแม่น้ำหน้าวังจันทร์ฝั่งเหนือ แต่วัดแคลงมาถึงวัดสะพานเกลือ

(๑๑๓) วัดนางชี อยู่ใต้สะพานวัดประดู่ลงมา

(๑๑๔) บ้านบาตร อยู่ในคลองข้างวัดพิไชย ใต้สถานีอยุธยา

(๑๑๕) วัดนี้หมายความว่า อยู่ที่ริมทางรถไฟใต้สะพานคลองบ้านบาตรลงไป ชาวบ้านเรียกว่า วัดประสาท แต่มีวัดจันทร์อยู่ที่เหนือท่าสถานีอยุธยาวัด ๑ มีชื่อมาในพงศาวดาร แต่ไม่อยู่ในลำดับนี้

(๑๑๖) ตึกวิลันดา อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกข้างใต้หัวเลี้ยววัดรอ หลังวัดพนัญเชิงลงไป ชาวบ้านเรียกตึกแดง ยังเห็นผนังตึกเพียงพื้น

(๑๑๗) บ้านญี่ปุ่น อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันออกเหนือเกาะเรียน แต่คงเป็นเรือนเครื่องไม้ จึงไม่พบรากอิฐ

(๑๑๘) ปากคลองตะเคียนข้างเหนือที่ฝรั่งเศสเรียกว่า คลองน้ำยา แต่ในหนังสือนี้เรียกคลองขุนละครไชย

(๑๑๙) บ้านป้อม อยู่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันตกใต้ปากคลองวัดลาดลงมา คือที่ป้อมจำปาพล

(๑๒๐) คลองมหานาค อยู่เหนือหัวแหลมราว๒เส้น พงศาวดารว่าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดีสุวรรณเอกฉัตรยกเข้ามาตีกรุง พระมหานาค วัดภูเขาทอง สึกออกมารับอาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่วัดภูเขาทองลงมาจนวัดป่าพลู พรรคพวกมหานาคช่วยกันขุดคูนอกค่ายกันทัพเรือ จึงเรียกว่าคลองมหานาค ลำคลองแต่แม่น้ำเข้าไปจนถึงวัดภูเขาทอง เห็นจะเป็นคลองเดิมของวัด เพราะวัดภูเขาทองอยู่กลางดอน มหานาคคงจะขุดคูแยกจากคลองวัดภูเขาทองลงมาข้างใต้ถึงวัดศาลาปูน แล้วเลี้ยวลงทางตะวันตกผ่านหลังวัดขุนญวน และหน้าวัดป่าพลู มาออกแม่น้ำใหญ่ที่เหนือหัวแหลม

(๑๒๑) ซ้ำกับเลขที่ (๑๐๓)

(๑๒๒) วัดตะไกร อยู่หลังวัดหน้าพระเมรุเยื้องไปข้างเหนือ

(๑๒๓) วัดค่ายวัว อยู่หลังบ้านหม้อ

(๑๒๔) อยู่หลังบ้านหม้อ แถวเดียวกับวัดแม่นางปลื้ม

(๑๒๕) วัดครุฑ อยู่ปลายคลองสระบัวฝั่งตะวันออก

(๑๒๖) วัดป่าแดง อยู่ในปากคลองสระบัวตรงหน้าพระเมรุข้าม

(๑๒๗) วัดกุฎีทอง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ เยื้องหน้าพระราชวังข้าม

(๑๒๘) วัดโรงฆ้อง อยู่ริมคลองเมืองฝั่งเหนือ

(๑๒๙—๑๓๐) อยู่หลังบ้านหม้อ ดูเหมือนจะเป็นตลาดเดียวกับเลขที่ (๑๒๑)

(๑๓๑) วัดพร้าว อยู่ในคลองเล็ก ตรงหน้าวัดสามพิหารข้ามเดิมก็คงจะอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ แต่ตลิ่งงอกออกมามาก

ในกรุงเทพมหานครมีถนนหลวง[๑๓๒] กว้างห้าวา สำหรับมีการใหญ่ แห่พระกฐินหลวง นาคหลวง ตั้ง พยุหยาตรา สระขนานช้างม้าพระที่นั่งประตูชัย ชักจะเข้าใส่ศพพระราชาคณะอธิการ และมีค่ายผนบบ้านหล่อ[๑๓๓] ตั้งแต่ถนนหน้าวังตรา ๑ มาปลายถนนวังตราตั้งค่ายผนบบ้านหล่อ ตรงประตูท่าสิบเบี้ย ๑ ค่ายผนบบ้านหล่อตั้งสุดถนนป่าตะกั่ว[๑๓๔] ๑ ตั้งที่ หัวเลี้ยวมาป่าโทน ๑ ตั้งหัวถนนป่าเตียบท่าพระประเทียบ ๑ ท้ายถนนป่าเตียบ ๑ ตั้งหัวถนนป่าขันเงิน ๑ ตั้งท้ายถนนป่ายา ๑ ตั้งหัวถนนป่าชมภู ๑ ตั้งหัวถนนป่าไม้ป่าเหล็ก ๑ ตั้งหัวถนนป่าฟูก ๑ ตั้งหัวถนนป่าผ้าเขียว ๑ ตั้งหัวถนนตะแลงแกง ๑ ตั้งท้ายถนนตะแลงแกง ๑ ตั้งหัวถนนป่าตองตรงจวนคลัง ๑ ตั้งท้ายถนนป่าตอง ต่อท่าช้าง ประตูชัย ๑ ค่ายผนบบ้านหล่อตั้ง รอบ พระ ราช วัง หลวง ๑ ตั้งหัว โรงม้า ชัยฤกษ์ ประตูจักรมหิมา ๑ ตั้ง มุม วัด ธรรม ฤคราช ตรง กำแพง คั่น ท้องสนามหน้าจักรวรรดิ ๑ ตั้งหัวถนนตลาดเจ้าพรม ๑ ตั้งป้อมตรงศาลายารบาญชี ๑ ตั้งที่ป้อมกลางตรงวัดสีเชียง ๑ ตั้งมุมป้อมจะเลี้ยวมาหน้าวัดระฆัง[๑๓๕] ๑ ตั้งมุมป้อมจะเข้ามาท้ายสระ ๑ ตั้งมุมป้อมปากท่อจะเลี้ยวมาถนนประตูดิน มาหยุดจนพระฉนวนประจำท่า ๑ ตั้งค่ายผนบบ้านหล่อ ล้อมพระราชวังหลวง

แปดตำบล ตามถนนหลวงสิบหกตำบล เป็นยี่สิบสี่ตำบลแล

---

(๑๓๒) ถนนสายนี้เป็นถนนใหญ่ ตรงไปจากหน้าพระราชวังไปหักเลี้ยวที่มุมกำแพงพระราชวังด้านใต้หน่อยหนึ่ง แล้วเลี้ยวซ้ายตรงไปทางใต้ถึงประตูไชย ซึ่งอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ เคยแห่รับพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศส กับปรากฏว่าเป็นที่ชุมพลทัพเรือ ซึ่งแม่ทัพจะยกไปต่อสู้ข้าศึกตามหัวเมือง ไม่ใช่ทัพหลวงที่เสด็จเป็นจอมพล แต่ที่ว่ามีแห่พยุหยาตรากฐินหลวง นาคหลวงสระสนานช้างม้านั้น เห็นจะมีแต่กฐินหลวงวัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นวัดของสมเด็จพระเพทราชา ทรงสร้างขึ้นในที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าตองใกล้กับประตูไชยเป็นการพิเศษ ส่วนการแห่พยุหยาตรากฐินหลวงหรือสระสนานช้างม้าที่ประจำ คงจะตั้งกระบวนออกจากหน้าพระราชวังที่ถนนหน้าวังตราข้างวัดธรรมิกราช เสด็จออกทางประตูจักรมหิมา ตรงไปตามทางย่านถนนป่ามะพร้าว ถึงวัดพลับพลาไชยเลี้ยวลงข้างใต้ หยุดทรงทอดกฐินวัดราชบุรณะแล้วไปวัดมหาธาตุ กลับกระบวนเลี้ยวลงสู่ทิศตะวันตกทางถนนตลาดเจ้าพรหม ตรงมาเข้าประตูพระราชวังหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ ในจดหมายเหตุของทูตลังกาที่ว่าด้วยตอนไปดูแห่กฐินพยุหยาตรา อธิบายถึงแผนที่ ๆ ไปคอยดูก็

อยู่ในถนนสายที่กล่าวนี้ และในพระนครยังมีถนนรีถนนขวางอีกหลายสาย ถนนเหล่านั้นพูนดินขึ้นสูงเหมือนทางรถไฟ ตอนที่ดอนก็สูงราว ๓ ศอก ที่ลุ่มก็สูงตั้ง ๔ ศอกหรือกว่าก็มี กว้างราว ๒ วาบ้าง ๓ วาบ้างกว่าบ้าง กลางปูอิฐตะแคงยังเหลือเห็นได้ในเวลานี้อีกหลายแห่ง สันนิษฐานว่าตามถนนในพระนครเวลานั้นใช้แต่พาหนะช้างม้า ไม่มีรถหรือเกวียน จะมีก็แต่รถหลวงสำหรับใช้ในการแห่เท่านั้น

ถนนสายนี้ตามแผนที่เป็นถนนขวางอยู่กึ่งกลางพระนคร แต่เหนือไปใต้ และมีถนนรีแต่ด้านตะวันออกตรงไปทางตะวันตกถึงหลังวังหลังซึ่งอยู่ในบริเวณโรงทหารเดี๋ยวนี้ เป็นถนนสายรีที่อยู่กึ่งกลางพระนครเหมือนกัน ตรงที่ถนนสองสายนี้ผ่านกันเป็นทาง ๔ แพร่ง เรียกว่าตะแลงแกง ริมถนนตะแลงแกงด้านเหนือฟากตะวันตกมีหอกลอง ซึ่งผู้ตรวจสอบหนังสือเรื่องนี้เคยตรวจค้น ขุดพบโคนเสาขนาดใหญ่เท่ากับเสาพระเมรุกลางเมืองแต่ก่อนเหลืออยู่ ๓ ต้น และมีรากกำแพงอิฐรอบห่างจากหอกลองเข้าไปด้านหลังมีวัดเรียกกันว่า วัดเกศ ต่อจากหลังวัดเกศไปเป็นคุก มีคลองเล็กแยกจากคลองท่อ ที่ถัดสะพานลำเหยมาทางตะวันออกถึงคุกเรียกว่า คลองนครบาล ข้างฟากถนนตะแลงแกงทางใต้ด้านตะวันตก มีศาลพระกาฬ หลังคาเป็นซุ้มปรางค์และมีศาลอยู่ต่อกันไป เข้าใจว่าจะเป็นศาลพระเสื้อเมือง พระทรงเมืองพระหลักเมือง ที่ตรงตะแลงแกงเห็นจะถือกันว่าเป็นกลางพระนคร ใน

กฎมนเทียรบาลจึงแบ่งแขวงในกำแพงพระนครไว้ดังนี้ ตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไสยและตลาดยอด แขวงขุนธรณีบาล ตั้งแต่หอกลองถึงประตูไชยและเจ้าไสย แขวงขุนธราบาล แต่หอกลองถึงป่ามะพร้าวมาถึงท้ายบางเอียนแขวงขุนโลกบาล ตั้งแต่หอกลองลงมาบางเอียนถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาลรวมเป็น ๔ แขวง

ท้องที่นอกกรุงก็แบ่งเป็น ๔ แขวง คือ ๔ อำเภอเหมือนกัน พบชื่อที่มีมาในกฎหมาย คือ แขวงรอบกรุง คงจะปกครองท้องที่บริเวณนอกกำแพงพระนครออกไปโดยรอบ แขวงอุไทย ปกครองท้องที่ต่อเขตแขวงรอบกรุงออกไปด้านตะวันออกจนจดทิศใต้ แขวงนคร ปกครองต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงอุไทยไปทางทิศเหนือ ตลอดตะวันตกเฉียงเหนือ แขวงเสนา ปกครองต่อจากแขวงรอบกรุงและแขวงนครทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือไปต่อแขวงอุไทยทิศใต้ ต่อมาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์จะเป็นรัชกาลที่ ๔ หรือต้นรัชกาลที่ ๕ เห็นว่าแขวงอุไทยแขวงนคร แขวงเสนา มีท้องที่และผู้คนมากเกินกำลังนายแขวงจะปกครองให้เรียบร้อยได้ จึงแบ่งแขวงอุไทย แขวงนคร แขวงเสนาออกไปอีก เป็นอุไทยใหญ่ อุไทยน้อย นครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย รวมเป็น ๗ อำเภอ ครั้นเมื่อรวมหัวเมืองจัดการเป็นมณฑลเทศาภิบาล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้แบ่งแยกเขตท้องที่อำเภอนครใหญ่ นครน้อย ออกเป็นนครกลาง นครใน แยกเขต

อำเภอเสนาใหญ่ เสนาน้อย ตั้งขึ้นเป็นอำเภอเสนากลาง อำเภอเสนาใน รวมเป็น ๑๑ อำเภอ ต่อมาโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อย เป็นอำเภอพระราชวัง และตัดเขตอำเภออุไทยใหญ่และเขตอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี รวมเข้าตั้งเป็นอำเภออุไทยน้อยอีกอำเภอหนึ่ง รวมเป็น ๑๒ อำเภอ และโปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลาง เป็นอำเภอนครหลวง ถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ ในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยใหญ่คงเป็นอำเภออุไทย อำเภออุไทยน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอวังน้อย อำเภอพระราชวังเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะอิน อำเภอนครใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอมหาราช อำเภอนครน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอท่าเรือ อำเภอนครในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางปะหัน อำเภอเสนาใหญ่เปลี่ยนเป็นอำเภอผักไห่ อำเภอเสนาน้อยเปลี่ยนเป็นอำเภอราชคราม อำเภอเสนากลางคงเป็นอำเภอเสนา อำเภอเสนาในเปลี่ยนเป็นอำเภอบางบาล อำเภอรอบกรุงเป็นอำเภอกรุงเก่า

(๑๓๓) ค่ายผนบบ้านหล่อ หนังสือบางเรื่องเรียกว่าจำหล่อ แต่ก่อนเคยเห็นมีตามทางเข้าวัดที่อยู่ตามดอน เป็นเครื่องกีดกั้นขวางทาง คือ ปักเสาสูงราว ๒ ศอก มีไม้เสาทับหลังขวางถนนเรียกว่าราว เป็น ๒ แนวเยื้องไม่ตรงกัน ปลายต่อปลายเกินกันทั้ง ๒ ข้าง ตามปกติเมื่อผู้ใดเดินไปถึงจำหล่อจำเป็นต้องเดินอ้อมจากปลายราวข้าง ๑ ไปออกปลายราวข้าง ๑ ถ้าเป็นโจรผู้ร้ายถูกไล่วิ่งหนีมาถึงจำหล่อก็จำเป็นต้อง

หยุดชะงักทำให้ช้าลง ครั้งกรุงศรีอยุธยาตามจำหล่อว่ามีกองตระเวนอยู่ประจำรักษาการ ดังปรากฏในเพลงยาวของนายจุ้ย พันขาว ก็แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่งไว้ความว่า คืนวันหนึ่งไปหาผู้หญิงที่บ้าน แต่เข้าบ้านผู้หญิงไม่ได้ คอยจนดึกหมดหวังก็เดินกลับมาตามถนน ถึงจำหล่อเขาปิดเพราะเกินยาม ๑ แล้ว จึงต้องปีนข้าม มีกลอนในตอนกลางเพลงยาวว่าดังนี้ "แต่เดินครวญป่วนใจจนใกล้รุ่ง เสียดายมุ่งหมายมือที่ถือถนอม คิดใคร่คืนหลังง้อไปขอจอม เกลือกมิยอมยกหน้าก็ท่าอาย ยิ่งคิดอั้นอกโอ้อาลัยเหลือ คะนึงเนื้อหอมใจยังไม่หาย พี่เดินดึ่งไปจนถึงจำหล่อราย เขาปิดตายมิให้เดินด้วยเกินยาม ก็ยึดราวก้าวโผนพอโจนพ้น จึ่งปะคนที่เขาเกณฑ์ตระเวนถาม ไม่ตอบสนองเขามามองตระหนักนาม ครั้นแน่เนตรเขาก็ขามด้วยเคยกลัว"

(๑๓๔) ตำบลที่เรียกว่าป่าในพระนครศรีอยุธยา อย่าสำคัญว่าเป็นที่ว่างร้างเปลี่ยวเช่นป่าดง แต่ตรงกันข้าม ตำบลที่เรียกว่าป่าในพระนครนั้น กับเป็นตลาดพะสานที่ประชุมคน คือ หมายความว่าย่านใดที่มีสิ่งใดเป็นพื้นก็เรียกว่าป่าของสิ่งนั้น ๆ เช่นป่าตะกั่วเป็นตลาดขายลูกแหและเครื่องตะกั่ว ย่านป่ามะพร้าวเป็นตลาดที่ขายมะพร้าว หรืออาจจะมีต้นมะพร้าวอยู่ในแถบนั้นบ้าง ป่าผ้าเหลืองก็คือย่านตลาดขายผ้าไตรจีวร ป่าตองก็เป็นที่มีสวนกล้วย มีใบตองขายในย่านนั้นเป็นต้น

(๑๓๕) คือวัดวรโพธิ์ อยู่ฟากตะวันตกคลองท่อ คนละฟากกับด้านหลังพระราชวัง เดิมเห็นจะเรียกว่า วัดระฆัง จะมาเปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อคณะสงฆ์ซึ่งออกไปตั้งศาสนาเกาะลังกากลับเข้ามา น่าจะได้พันธุ์พระศรีมหาโพธิเข้ามาถวาย คงจะได้โปรดให้ปลูกที่วัดระฆัง ด้วยเป็นวัดใกล้ที่ประทับ จึงเปลี่ยนชื่อเป็นวัดวรโพธิแต่นั้นมา

และมีสะพานไม้ สะพานอิฐเดินข้ามคลอง ในกำแพงกรุง สะพานไม้ข้ามคลองหอรัตนไชย ๑ สะพานอิฐ (๑๓๖) ข้ามคลองประตูในไก่จะเลี้ยวมาหอรัตนไชย ๑ มาสะพานไม้ชื่อสะพานสี่แสก ๑ มาถึงสะพานใหญ่ชื่อสะพานหัวจะกา ๑ มาสะพานอิฐ(๑๓๗) ตรงไปประตูในไก่ชื่อสะพานในไก่แล

คลองประตูข้าวเปลือกตรงออกประตูจีน มีสะพานก่อด้วยศิลาแลงชื่อสะพานช้าง (๑๓๘) ๑ มาถึงสะพานอิฐชื่อสะพานป่าถ่าน (๑๓๙) ๑ มาถึงสะพานไม้ชื่อสะพานวัดลาด ๑ มาถึงสะพานอิฐชื่อสะพานชีกูน (๑๔๐) ๑ มาถึงสะพานไม้ ชื่อสะพานวัดขุนเมืองใจ ๑ มาถึงสะพานอิฐชื่อสะพานตลาดจีน (๑๔๑) ๑ มีคลองน้อยลัดแต่คลองในไก่มาออกคลองประตูจีน มีสะพานอิฐข้ามคลองน้อยนั้น ชื่อสะพานบ้านดอกไม้เพลิงแล

---

(๑๓๖) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๗) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่

(๑๓๘) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ แต่แลงนั้นว่ารื้อเอาลงไปกรุงเทพ ฯ คราวสร้างบรมบรรพตวัดสระเกศ ในรัชกาลที่ ๓

(๑๓๙) เชิงสะพาน ๒ ข้างยังอยู่สูงถึงที่วางรอด อยู่ถนนบ่าถ่าน ระหว่างหน้าวัดมหาธาตุกับวัดราชบุรณะ

(๑๔๐) ยังเห็นรากเชิงสะพานอยู่ และในย่านนี้เป็นเทวสถาน

(๑๔๑) สะพานนี้ก่อเจาะกลางเป็นช่องโค้ง

คลองประตูเทษสมีเข้ามาจนลำคูปากสมุท แบ่งน้ำกลางเมืองออกริมสะพานนาค บรรจบกับคลองประตูเทษ มีสะพานอิฐแต่บ้านแขกใหญ่ ข้ามมาถนนบ้านแหชื่อสะพานวานร (๑๔๒) ๑ มีคลองน้อยลัดมาจากคลองใหญ่ประตูจีน มาทะลุออกคลองประตูเทษ มีสะพานอิฐเดินแต่ถนนบ้านแขก ข้ามศาลาอาศัยมาป่า ๑ มีสะพานอิฐเดินมาถนนหน้าวัดอำแม มาออกถนนหลวงตรงมาวัดฉัดทั้นแล

คลองประตูไชย (๑๔๓) ตรงเข้ามาถนนตะแลงแกงมุมวัดป่าในมีสะพานไม้ริมพระคลังสินค้า ข้ามเข้าไปวัดบรมจักรวรรดิ ๑ มีสะพานอิฐหน้าวัดบรมพุทธาราม (๑๔๔) ข้ามมาป่าดินสอถนนวัดพระงาม ๑ มีสะพานไม้ข้ามถนนบ้านช่างเงินข้ามเข้าไปวัดป่าใน ๑ ลำคลองประตูไชยเลี้ยวตะวันออกมีสะพานไม้ตรงถนนป่าผ้าเขียวข้ามไปบ้านพราหมณ์ หน้าวัดป่าใน ๑ มีสะพานไม้ตรงหัวถนนป่าฟูก ข้ามไปถนนหน้าวัดศักซื่อ สะพานนาค ๑ ลำคลองประตูไชย มีคลองน้อยเลี้ยวตะวันตกไปออกคลองฉะไกรใหญ่ ๑ มีสะพานไม้ข้ามเข้ามา ถนนป่าตอง ๑ มีสะพานไม้ตรงฉะไกรน้อยข้ามมาถนนวัดป่าม่อแล

---

(๑๔๒) เป็นสะพานก่ออิฐและเป็นช่องโค้ง

(๑๔๓) ที่ว่าประตูไชยเป็นคลองน้ำนั้น ในหนังสือเรื่องนี้เอง ก็เถียงกัน ตอนที่พรรณนาด้วยถนนก็มีความว่า เป็นถนนหลวง สำหรับแห่กฐินพยุหยาตราและนาคหลวงสระสนานช้างม้า ก็ถ้าประตูไชยเป็นประตูน้ำแล้ว ถนนประตูไชยก็ต้องเป็นคลอง มิเป็นกระบวนแห่พยุหยาตรากฐินบกไปลอยคอในน้ำหรือ ในเรื่องประตูไชยนี้ ท่านผู้เรียบเรียงเดิมเห็นจะหลงไปเอาแผนที่ประตูฉะไกรน้อยมาเป็นประตูไชย จึงมิได้กล่าวถึงประตูน้ำฉะไกรน้อยเลย ดังจะเห็นได้ต่อไปก็อธิบายถึงประตูฉะไกรใหญ่ทีเดียว ข้อที่จะชี้ให้เห็นว่า ประตูไชยมิใช่ประตูน้ำนั้นมีในพงศาวดารแผ่นดินสมเด็จพระเชษฐาธิราช เมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหม ยกเข้ามาจับพระเจ้าแผ่นดิน มีเรือ ๑๐๐ ลำเศษ พล ๓,๐๐๐ ล่องลงมาจากวัดกุฎี ขึ้นที่ประตูไชย เจ้าพระยากลาโหมขึ้นม้านำพลไปถึงศาลพระกาลหยุดลงจากม้า ตั้งสัตยาธิษฐานแล้วซุ่มพลอยู่ จน ๘ ทุ่ม ได้เวลาจึงยกเข้าพั้นประตูพระราชวัง และยังมีพยานประกอบอีกแห่งหนึ่ง ได้พบในเพลงยาวของหม่อมพิมเสน ข้าราชการครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นกวี แต่จะเป็นมหาดเล็กหลวงหรืออะไรหาทราบไม่ ได้แต่งเพลงยาวนิราศว่าด้วยไปราชการ จะเป็นกองทัพหรือกองข้าหลวงไปทำอะไรทางจังหวัดเพชรบุรี แต่สังเกตดูในท้องเรื่อง มีเรือและผู้คนไปมากเป็นกองใหญ่ เรือที่จะไปนั้น ตั้งกระบวนอยู่ที่ประตูไชย ก่อนที่หม่อมพิมเสนจะไป

ราชการนั้น ได้ติดพันอยู่กับผู้หญิงคนหนึ่ง และได้พบพูดจาสั่งเสียกันที่วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ว่า ขอให้ผู้หญิงตามไปส่งในวันยกกองออกจากกรุง แต่ผู้หญิงคนนั้นหาไปส่งไม่ มีกลอนเพลงยาวตอนนั้นว่าดังนี้ "จนภูษาผ้าสะพักก็เปลี่ยนผลัด จะเขียนจัดสิ่งไรให้ไหลหลง ถึงเวลาที่จะยาตราตรง ดำรงใจมาในความกรอม เดินทางอย่างจะถอยย้อนรอยหยุด สุดใจด้วยใจจะไกลถนอม ถึงประตูไชยร้อนอารมณ์กรอม ออมเทวษประเวศลงนาวา ตระหนักจิตตามนามเรือรบ แลไหนไม่พบพักตร์เชษฐา จึงให้ล่องแลตามท้องชลามา เห็นเรือราพายรายมาหลายลำ" ข้อนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ประตูไชยไม่ใช่เป็นประตูคลองน้ำ แต่ก็เป็นธรรมดาที่จะต้องพลั้งพลาดบ้าง แต่เท่าที่ท่านได้เรียบเรียงไว้อย่างละเอียดลออเป็นหลักฐานได้เท่านี้ ก็นับว่าเป็นบุญคุณแก่ผู้ศึกษาโบราณคดีชั้นหลังเป็นนักหนา

(๑๔๔) วัดบรมพุทธาราม สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นที่พระนิเวศน์เดิมย่านป่าตองภายในกำแพงกรุง อยู่ระหว่างประตูไชยกับคลองฉะไกรน้อย พระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบ จึงเรียกกันว่าวัดกระเบื้องเคลือบ

คลองประตูปากท่อตรงมาออกประตูฉะไกรใหญ่ มีสะพานไม้ ชื่อสะพานขุนโลก ๑ มีสะพานไม้ตรงถนนวัดขวิดข้ามไปวัดกุฎีฉลัก ๑ มีสะพานอิฐตรงถนนตะแลงแกงข้ามไปถนนลาว ชื่อสะพานลำเหย(๑๔๕) ๑ มีสะพานอิฐตรงประตูมหาโภคราช ข้ามไปถนนหน้าโรงไม้ ชื่อสะพานสายโซ่(๑๔๖) ๑ ลำปากท่อมีคลองน้อยเลี้ยวเข้ามาสระแก้ว พระคลังใน มีสะพานไม้ตรงถนนหน้าวัดระฆังข้ามเข้าสวนองุ่น ๑ มีสะพานอิฐตรงถนนหลังวัดระฆังข้าม เข้ามาท้ายสระ ชื่อสะพานสวนองุ่น ลำคลองปากท่อมีคลองน้อยเลี้ยวไปตะวันตก ออกประตูใหญ่ฉางมหาไชยริมวัดสวนหลวงวัดสบสวรรค์ มีสะพานอิฐเดินตามริมคลองทางหัวไผ่ชื่อสะพานแก้ว และในกรุงเทพมหานคร

มีสะพานหลวงใหญ่น้อย สะพานอิฐสิบห้าสะพาน สะพานไม้สิบสี่ เป็นยี่สิบเก้าสะพานแล

---

(๑๔๕) สะพานลำเหย เป็นสะพานข้ามคลองท่อตอนใน ซึ่งมีถนนมาจากวังหลัง ตรงไปจดกำแพงกรุงด้านตะวันออก ตรงวัดพิไชยข้าม กรมทหารได้ทำถนนจากหลังโรงทหารไปตามแนวเดิมถนนลาว ถนนตะแลงแกง และสร้างเป็นขึ้นที่ระหว่างวัดฉัททันต์กับเทวสถานให้

ชื่อถนนแผลงศร ทำสะพานขึ้นใหม่ตรงสะพานลำเหย ให้ชื่อว่า สะพานลักษณะสูตร สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ภายหลัง สมเด็จพระเชษฐาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อเสด็จไปทรงบัญชาการกองพลทหารบกที่ ๓ โปรดให้ทหารทำถนนต่อถนนแผลงศร จากหลังเป้าตรงไปตามถนนบ่าโทน บรรจบถนนรอบกรุงด้านตะวันออก ประทานชื่อไว้ว่า ถนนเดชาวุธ

(๑๔๖) สะพานสายโซ่ เป็นสะพานข้ามคลองท่อ จากฟากตะวันตกมาเข้าประตูมหาโภคราช หน้าพระที่นั่งทรงปืน

และในกำแพงกรุงเทพมหานคร มีตำบลย่านร้าน ตลาดขายของสรรพของเป็นร้านชำ ตลาดขายของสดเช้าเย็น ตลาดประตูดินหน้าพระราชวังหลวง ขายของสดเช้าเย็น ๑ ตลาดท่าขัน ขาย หมากพลูตรวยเมี่ยง ห่อสำหรับบวชนาค วังตรา ร้านชำหุงข้าวแกงขายคนราชการ และขายของสดเช้าเย็นในย่านตลาดหน้าวังตรา ๑ ตลาดป่าตะกั่ว มีร้านชำขายลูกแหและเครื่องตะกั่ว ฝ้ายและด้ายขาวด้ายแดง ขายของสดเช้าเย็นในย่านป่าตะกั่วตลาด ๑ ย่านป่ามะพร้าวขายมะพร้าวห้าวปอก มะพร้าวอ่อน มะพร้าวเผา ๑ ย่านป่าผ้าเหลืองขายผ้าไตรและจีวร ๑ ย่านป่าโทนขายเรไรปี่แก้ว หีบไม้อุโลกใส่ผ้าช้างม้าศาลพระภูมิ ๑ ย่านป่าขนมขายขนมชะมดกงเกวียนภิมถั่วสำปะนี ๑ ย่านป่าเตียบขายตะลุ่ม พานกำมะลอพานเลวตะลุ่มเชี่ยนหมาก ๑ ย่านป่าถ่านขายสรรพผลไม้ส้มกล้วยและขายของสดเช้าเย็น ๑ ตลาดหน้าพระมหาธาตุ ขายเสื่อตะนาว เสื่อแขก เครื่องอัฐบริขาร ฝาบาตร เชิงบาตรตาดตาลปัด ๑ ย่านขันเงินขายขันจอกผอบ ตลับเงินเลวและถมยาดำ สายสะอิ้งกำไร ปิ่นปักจุก พริกเทศ กระจับปิ้ง ๑ ย่านป่าทองขายทองคำเปลว ทอง นาค เงิน มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านป่ายาขายสรรพเครื่องเทศเครื่องไทยครบสรรพคุณยา

ทุกสิ่ง ๑ เชิงสะพานช้างโรงสีฝั่งตะวันตก แขกขายกำไลมือ กำไลเท้า ปิ่นปักผม แหวนหัวมะกล่ำ แหวนลูกแก้ว กระดึงกองเชิงล้วนเครื่องทองเหลืองตะกั่ว ๑ บ้านป่าชมภู ขายผ้าชมภูคาดราตคดหนังไก่ ผ้าชมภูเลวผ้าพิมพ์เลว ๑ ย่านป่าไหมป่าเหล็กฟากถนนซีกหนึ่ง ขายไหมครุย ไหมพื้น ไหมเบญจพรรณ ฟากถนนซีกหนึ่ง ขายมีดพร้า ขวาน จอบ เสียม ตะปูปลิงบิหล่า มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดสะพานหน้าคูอยู่ในย่านป่าเหล็กป่าไหมย่านเดียวกัน ๑ ย่านป่าฟูกขายแต่ฟูกและหมอนเมาะ ๑ ย่านป่าทุ่งหมากก็ว่า ป่าผ้าเขียวก็ว่าขายเสื่อเขียว เสื่อขาว เสื่อจีบเอว เสื่อฉีกอก เสื่อกรวมหัว กางเกงเขียว กางเกงขาว ล่วมสักหลาด ล่วมเลว ถุงหมากสักหลาดปักทอง ประดับกระจกถุงหมากเลว ถุงยาสูบประปักทองประดับกระจก ถุงยาสูบ ผ้าลายต่างกันสำหรับทิ้งทาน ซองพลูสักหลาดปักทองประดับกระจก ซองพลูเลวสักหลาดเขียวแดง แล้วรับผ้าแขกจามวัดแก้วฟ้า วัดลอดช่องมาใส่ร้านขาย ๑ ย่านตะแลงแกง ขายของสดเช้าเย็นเรียกว่า ตลาดหน้าคุก ๑ ย่านหน้าพระกาล มีร้านชำขายหัวในโคลงในปั้นผ้าย ๑ ย่านบ้านช่างทำเงิน แล้วไปย่านป่าผ้าเหลือง ป่ามะพร้าวหน้าวัดป่าภาย แล้วไปย่านหน้าจวนคลัง

ทำหีบผ้ายขาย ย่านป่าตองขายผ้าย ขายรัก มีตลาดขายของสดเช้าเย็น หน้า พระคลัง สินค้า อยู่ใน ย่าน ป่าตอง ๑ ย่านป่าดินสอ ริมวัดพระงามขาย ดินสอขาว ดินสอดำ ๑ ย่านบ้านแห ขายแหและเปลบ้านด้ายตะภอและลวด มีตลาดขายของคาวปลาสดเช้าเย็น อยู่ในบ้านแขกใหญ่ชื่อตลาดจีน ๑ ย่านพราหมณ์หน้าวัดช้าง ขายกระบุง ตะกร้า กะโล่ ครุ เชือก เสื่อลวด มีสรรพเครื่องใช้ครบ ๑ ย่านชียกุนขายดอกไม้เพลิง สุราแช่ สุราเข้ม ที่ศาลามีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดเสาชิงช้าชีกุน ๑ ย่านวัดกระชีช่างทำพระพุทธรูปด้วยทองคำ นาค เงิน สัมฤทธิ์ ๑ ย่านขนมจีน ทำขนมเปี๊ยใหญ่น้อยขาย ๑ ย่านบ้านวัดน้อยประตูจีน ขายปรอททองเหลืองเคลือบ ๑ ย่านในไก่เชิงสะพานประตูจีนไปเชิงสะพานประตูในไก่ เป็นย่านจีนอยู่ตึกทั้งสองฟากถนนหลวง นั่งร้านขายของสรรพเครื่องสำเภาไหม แพร ทองขาว ทองเหลือง ถ้วย โถ ชามเครื่องสำเภาครบ มีตลาดขายสุกรปลาของสดเช้าเย็นอยู่ในย่านในไก่ ๑ ย่านสามม้าแต่เชิงสะพานในไก่ตะวันออกไปถึงหัวสาระภามุมกรุงเทพมหานคร จีนทำเครื่องจันอับและขนมทำ โต๊ะ เตียง และถังน้อยใหญ่และทำสรรพเครื่องเหล็ก และมีตลาดขายของสดเช้าเย็น แต่หัวโรงเหล็กไปจนประตูช่องกุด

ท่าเรือจ้าง วัด พะแนงเชิง อยู่ ใน ย่าน สามม้า ตลาด ๑ ย่านป่าทุ่งวัดกระบือ วัดวัว แต่ก่อนมีตลาดมอญพม่าฆ่าเป็ดไก่ขาย ครั้นสมเด็จพระมหากษัตริย์ (เห็นจะเป็นพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ) เสด็จขึ้นปราบดาภิเษก ทรงพระกรุณาแก่สัตว์ โปรดให้เลิกตลาดซึ่งฆ่าเป็ดไก่เสีย ๑ ย่านประตูเจ้าจันทน์ มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านหอรัตนไชย มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านโรงเตียงหอรัตนไชย ทำเครื่องเตียงนอน เก้าอี้นั่งถักหวายขายย่าน ๑ ย่านวัดฝางวังจันทน์ ทำหัวในโคลงในหีบผ้ายขาย มีตลาดขายของสดเช้าเย็นอยู่ในย่านวัดฝาง ๑ ย่านประตูดินวังจันทน์ มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านประตูท่าช้างวังจันทน์ มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านถนนวัดซรอง มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านท่าทราย มีร้านชำขายผ้าสองปักเชิงปม และผ้าปูมผ้าไหมผ้าจวนต่าง ๆ มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านเชิงสะพานช้างตะวันออก มีตลาดขายของสดเช้าเย็นหน้าวัดกล้องตลาด ๑ มีตลาดขายปลาและของสดที่เชิงสะพานช้าง ๑ มาย่านหลังวัดนกหน้าวัดโพง มี ร้านชำไทย มอญ ขาย ขัน ถาด พานน้อยใหญ่ สรรพเครื่องทองเหลืองครบ และมีตลาดขายของสด เช้าเย็น อยู่ในย่าน หน้าวัดนก ๑ ที่ ศาลา ห้าห้อง

หน้าวัดพระมหาธาตุ มีแม่ค้านั่งคอยซื้อมีดพร้า ขวานชำรุดเหล็กเล็กน้อยขายตลาด ๑ ย่านหน้าสาระภากอน ในนอกมีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดเจ้าพรม ๑ ย่านป่าสมุดแต่หน้าวัดพระราม มาจนศาลเจ้าหลักเมืองมาหน้าวัดหลาว (วัดลาว) วัดป่าฝ้าย มีร้านชำขายสมุดกระดาษ ๑ มีตลาดขายของสดเช้าเย็นริมคลอง หลังวัดระฆังตลาด ๑ ย่านเชิงสะพานลำเหยตะวันออก มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ฟากคลองปากท่อตะวันตก หน้าวัดบระโภค (วัดวรโพธิ) ริมกำแพงโรงไม้ (โรงไหม) มาจนบ้านชาวแตร มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดยอด ๑ ย่านประตูห่าน มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ถัดย่านตลาดยอดไปนั้น มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดหัวเลี้ยว ๑ หน้าประตูสัตคบ มีตลาดขายกุ้งปลาสด ชื่อตลาดสัตคบ ๑ ริมคลองฟากหนึ่ง มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดเลม ๑ หน้าวัดสิงห์ มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดวัดสิงห์ ๑ หน้าวัดเกษข้างฉางมหาไชย (๑๔๗) มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดหัวฉาง ๑ ย่านถนนลาวขายสรรพดอกไม้สด ๑ ย่านป่าเหล็ก วัดป่าฝ้าย ขายสรรพเครื่องเหล็กมีดพร้า มีตลาดขายของสดเช้าเย็น ๑ ย่านวังไชย ซื้อทองแดงไปทำทองเหลือง บุขันใหญ่น้อยขาย มี

ตลาดขายของสดเช้าเย็น ชื่อตลาดวังไชย ๑ ย่านฉะไกรใหญ่ ซื้อไม้ไผ่มาทำฝาเรือนหอขายนั่งร้านขายผ้าสุหรัต ผ้าขาว มีตลาดขายของสดเช้าเย็นตลาด ๑

---

(๑๔๗) ฉางมหาไชยอยู่ในคลองระหว่างวัดสวนหลวง กับวัดสบสวรรค์ เดี๋ยวนี้อยู่ในบริเวณโรงทหาร คลองนั้นถมเป็นพื้นเดียวกันหมดแล้ว

ย่านป่าพัดขายพัดกระโหนด คันกลมคันแบนใหญ่น้อย มีตลาดขายของสดเช้าเย็นอยู่ในย่านป่าพัดตลาด ๑ มีตลาดขายของสดเช้าเย็นที่เชิงสะพานขุนโลก หน้าวัดแก้วตลาด ๑ มีตลาดที่หัวไผ่ สะพานแก้วขายของสดเช้าเย็นตลาด ๑ และในกำแพงตั้งแต่ตลาดร้านแผง (๑๔๘) ขายปลาสด ผักสด สรรพของเช้าเย็นสี่สิบตำบลแล

ริมแม่น้ำทั้งสองฟ่ากรอบกรุงเทพมหานคร ข้าทูลละอองธุลีพระบาททำของขายต่าง ๆ กัน เป็นย่านเป็นตำบล ย่านสัมพะนีติสกัดน้ำงา น้ำมันลูกกระเบา น้ำมันสำโรงขาย พวกหนึ่งทำฝาเรือนฝาหอ ด้วยไม้ไผ่กรุแผงดำขาย พวกหนึ่งทำมีดพร้าหล่อครกเหล็กขาย ทั้งสามจำพวกนี้อยู่ในย่านสัมพะนี บ้านหม้อปั้นหม้อข้าวหม้อแกงขาย บ้านกระเบื้อง ทำกระเบื้องผู้เมีย กระเบื้องเกล็ดเต่าขาย บ้านศาลาปูน เผาปูนขาย บ้านเขาหลวงจีน ตั้งโรงต้มสุราขาย บ้านห้าตำบลนี้อยู่ในแคว้นเกาะทุ่งขวัญ (๑๔๙) บ้านเกาะขาด หล่อผอบเต้าปูนทองเหลืองขาย บ้านวัดศรุฑ ปั้นนางเลิ้งขาย บ้านริมวัดธรณี เลื่อยกระดานไม้งิ้ว ไม้อุโลกขาย บ้านวัดพร้าวพราหมณ์ไททำแป้งหอม น้ำมันหอม ธูปกระแจะกระดาษขาย บ้านท่าโขลง ทำเหล็กตะปูตะปลิงใหญ่น้อยขาย บ้านคนที่

บ้านกระโถน ตะคัน ช้าง ม้า ตุ๊กตาน้อยใหญ่ขาย บ้านโรงฆ้อง ซื้อกล้วยดิบมาบ่มขาย และบ้านเจ็ดตำบลนี้ อยู่ในเกาะทุ่งแก้ว (๑๕๐) และบ้านนาเลิ่ง (๑๕๑) หอแปลพระราชสาส์นทำกระดาษขาย บ้านคลองฉนู (เวก) เพนียด (๑๕๒) ตั้งโรงขายไม้ไผ่ขายเสาน้อยใหญ่ บ้านรามเทวะ บุบาตรเหล็กขาย บ้านวัดพิไชย ต่อหุ่นตะลุ่มและพานสองชั้นขาย บ้านนาง (๑๕๓) เอียนริมกำแพงกรุงเทพมหานคร เลื่อยไม้สักทำฝาเรือนปลูกเรือนขาย บ้านวัดน้ำวนจีน ตั้งโรงทำขวานหัวเหล็กและขวานปลูขาย

---

(๑๔๘) ตลาดที่กล่าวมาในตอนนี้เป็นตลาดในพระนคร บางตลาดก็ตั้งใกล้กัน บางตลาดก็ห่างกัน ครั้นจะอธิบายก็พ้นเผื่อเข้าใจยาก จึงได้จดตำบลตลาดเท่าที่รู้ไว้ในแผนที่

(๑๔๙) เกาะทุ่งขวัญ เห็นจะหมายเอาทุ่งหลังบ้านคลองสระบัวฝั่งตะวันตก แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีใครเรียกกัน

(๑๕๐) เกาะทุ่งแก้ว คือทุ่งหลังบ้านคลองสระบัวฝั่งตะวันออก

(๑๕๑) บ้านนาเลิ่ง หอแปลพระราชสาส์นนี้ ยังเป็นที่สงสัยจะว่าบ้านนาเลิ่ง เดี๋ยวนี้ก็อยู่ถึงอำเภอหนองแค จังหวัดสระบุรี ในเวลานั้นเข้าใจว่ายังเป็นป่า หรือจะเป็นบ้านเกาะเลิ่งใต้อำเภอบางปะหัน

แต่ชื่อนี้ไม่พบในหนังสือเก่าแห่งใด พบแต่ชื่อบ้านวัดนางเล็ง ซึ่งมีมาในพงศาวดารในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้งรับราชทูตพม่า ว่าโปรดให้ปลูกโรงรับแขกเมือง ณ ที่นั้น วัดนี้อยู่ในแม่น้ำอ้อมวัดตูม แถวเดียวกับวัดศาสดา แต่ที่เอาหอแปลพระราชสาส์นเข้าควบท้ายไว้ด้วยนั้น หอแปลพระราชสาส์นก็อยู่ในพระราชวัง บางทีจะหมายความว่า พวกหมู่เลกเฝ้าหอแปลพระราชสาส์น เป็นคนตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้น และพวกเลกเฝ้าหอแปลพระราชสาส์นเป็นผู้ทำกระดาษขายดอกกระมัง

(๑๕๒) บ้านฉนู (เวก) เพนียด จะเป็นคลองระหว่างวัดพระเจดีย์แดงกับเพนียด หรือจะเป็นคลองหน้าเพนียดอย่างไรไม่ทราบ มีแต่บ้านธนูอยู่ในคลองบ้านข้าวเม่าคนละทาง

(๑๕๓) บ้านบางเอียน มีชื่อมาในพงศาวดารและกฎมนเทียรบาลอยู่ริมกำแพงพระนครด้านตะวันออก ตรงสถานีอยุธยาข้าม

ในคำให้การชาวกรุงเก่า ไม่ได้กล่าวถึงด่านขนอนตลาดพะลานถนนคลองสะพานและค่ายขนบบ้านหล่อเลย

พิมพ์ที่ แผนกการพิมพ์ ห้างหุ้นส่วนจำกัดเกษมสุวรรณ

๕ ถนนราชบพิธ พระนคร

นายเกษม สุวรรณประสิทธิ์ ผู้พิมพ์และผู้โฆษณา

พฤศจิกายน ๒๕๐๘